

Tartalom

II. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

1995. JANUÁR

CSIKI LÁSZLÓ: Más világok (Balassi Bálint Esztergomnál)	3
LÁSZLÓFFY ALADÁR: Nyitott ablak; A föld; Sziszifusz optimizmusa	5
ERDÉLYI ERZSÉBET-NOBEL IVÁN: „...az antik Hel-lászba sem kaphattam útlevelet” (Beszélgetés Lászlóffy Aladárral)	9
DARVASI LÁSZLÓ: Valaki beszél (Magyar novellák)	12
SZEPESI ATTILA: Hieronymus Bosch – apokrif	15
NAGY GÁSPÁR: Különös októberi kert; Magamtól fél-tem...; Curriculum vitae (helyett)	17
LAKATOS MIHÁLY: Tetemekrehívás	20
PLUGOR MAGOR: Woland Kolozsvárott; Disznóvágás; Kosztolányi szavai	23
TŐZSÉR ÁRPÁD: Balassi Bálint versnyelvének palóc idiómáihoz és í-telenítéséhez	26
KABDEBÓ TAMÁS: Eppur si muove	29
HÁY JÁNOS: Kékgolyó utca sarok	33
FRIED ISTVÁN-KELEMEN ZOLTÁN: Miklóssy Mária képei elé	34

TANULMÁNY

SZÉLES KLÁRA: Egy nagyigényű líratörténeti szemle (A magyar líra világgépi tendenciái a 19. század második felében; Varga Pál: A gondviselés hittől a vitalizmusig)	35
GEROLD LÁSZLÓ: Modernség-jelenségek a vajdasági magyar irodalomban	44

NÉZŐ

Szlovák tárgyú összeállításunk elé (F. I.)	49
FRIED ISTVÁN: Az összehasonlító irodalomtudomány problémái (különös tekintettel a magyar-szlovák komparatistikára)	49
PETER ZAJAC: Tatarka és a vita Közép-Európáról	63
DUŠAN KOVÁČ: Filozófia és mitizálás a szlovák történelemben	68
Megjegyzések Dušan Kováč értekezéséhez (F. I.)	81

KRITIKA

ELEK TIBOR: Egy szlovákiai magyar író és az „Európai Ház” (Szabad gondolatok Tózsér Árpád Pozsonyi Pá-holy című könyvéről)	83
SZABÓ GÁBOR: Szintézis nélküli évek	89
CSÁNYI ERZSÉBET: A műértelmezés koreográfiája (Thomka Beáta: Áttetsző könyvtár)	92
BOMBITZ ATTILA: A Bereményi-olvasókönyv	94
<i>Szerkesztői asztal</i>	a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

MIKLÓSSY MÁRIA képei a 4., 11., 16., 19., 22., 32.
és a 34. oldalon

DIÁK-MELLÉKLET

VADAI ISTVÁN: „Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre,
sok új vers...” (Balassi Bálint saját kezű versfüzérééről)

CSIKI LÁSZLÓ

Más világok

BALASSI BÁLINT ESZTERGOMNÁL

Én most már magamnak,
végbefordultomban,
egy bűnöm ha tudnám,
rámondanám, jól van.

Ki van mérve, bőre,
a földre a vétek,
amennyit megrabol,
annyit ér az élet.

Vérbe van az mérve,
és vesszük is véren,
amennyire enged
társunk s a szemérem.

Féled istent félig,
s benn hagyod a részed,
gyáva szolgáljaként
vakhitű egésznek.

Van pedig világból
annyi, mint az álom,
innen esik egyik,
több túl a határon.

De oda átvágni,
lehet, bűnnek vélik,
de károsabb lehet
ittmaradni félig.

Magamon tanultam:
gyónni való minden,
ami velünk esik
az istenen innen.

Próbáltam asszonynak,
próbáltam magamnak,
mondtam a falnak is,
nem tört rajta ablak.

Hova lettem volna?
Lettem volna széllé,
csak hogy megtaláljam
ki a többit élné -?

Csak megátalkodtam
egyetlen hibában,
hogy nagyobbat hittem,
mint mennyire láttam.

De akit az egy sors
csak ide-felejtett,
sok fölös álommal
vigasztalva ver meg.

Lettem volna bár kő,
annak sem utolsó,
változó határon
kerékevető torzó.

Lettem volna akkor
tövig máris földben -
egy felét vesztettem,
mását örököltem.

A harmadik felét
értőn kiköböztem,
azt a sokadikat
elszámoltam közben.

Több félből a világ,
mint mennyire nézed,
egy része hulltával
a másik feléled.

Lettem volna ily mód
akár emberféle,
aki learatja,
mi felnő elébe.

De láttam magam lenni
magzani a fűben
ezredik alakom
árnyékára dűlten.

Csodáltam, legyűrtem,
mintha némbor volna –
a földet kell kirúgni
a mennyhez alóla.

Kívántam, féltem is
hogya odavesznék,
tovaragad múltán
a testbéli szentség.

Kasza- vagy kardélen
mássá mégse lettem,
ellenség vagy asszony
itt talál kegyetlen.

Vár pedig ezerkét
jól megszolgált képem
világmindenségem
látatlan felében.

LÁSZLÓFFY ALADÁR

Nyitott ablak

*Ömlik az eső. Mint a parton
az öngyilkost, még visszatartom
lélegző lelkem, hogy nevetve
magát nehogy a vízbe vesse.*

*E víz tavasz, már, égi lőre,
ömlik a térre, temetőre,
zengő, nagyhangú, hígan, bőven,
de otthon van már az időben.*

*Egy perccel, órával korábban
mint lepke-ernyő ronda bábban,
gyűrött felhőkben szundikálva
készült kinyíltni a világra.*

*De mint a csillag Betlehemnek,
titokzatos jele van ennek,
a mindenévi nagy tavasznak:
a halk hidegek még havaznak,*

*a melegek már gyúlnak szépen
rügyben, sziromban, szenvedélyben.
Eső, te boldog, tiszta semmi!
Na most, így kéne megszületni...*

A föld

*Kié a föld, ha majd én nyugszom benne,
kié volt, mikor hagyott megszületni?
Mintha a tájnak egyéb dolga lenne,
mint szent porából ezt is megengedni,*

*ahogy ad követ, fát, agyagot, almát
a színen nyüzsgő értelmes legyeknek,
hogy bitorolják birtokos hatalmát
eldicsekedvén felborzolt egeknek.*

*Kié a föld, hogy baglyok és vakondok,
és sasok, de még csúszómászó férgek,
egymást befalazó szapora bolondok
túrják és törik, használják a kérget?*

*Hogy földevők fejében öntudattá,
Bach-dallamokká finomult ki lisztje,
Dantékat tesznek előbb űzött vaddá,
majd azt vitatják, hogy kié a Lisztje!*

*Kit felnégyeltek, kit miként Homéroszt
hét hangyaboly szeretné csak magának.
S a föld csak ontja: balgát ont és héroszt,
ha egyszer Ádámot talált magának.*

*A többit maga végzi el a Bábel:
a szétszórátást s összetrombitálást.
Egymást tapossa bőszen Káin s Ábel,
és őt, a földet, mely nem foglal állást,*

*nem „szeret – nem szeret”, csak enged élni,
nem ellensége s nem is édesatyja
e nyüzsgésnek; hogy mitől kéne félni
a Bastille nem, csak Pompeji mutatja.*

Sziszifusz optimizmusa

Egyik megközelítésben például így áll: a megbékélés esélyeit még a pápua etika is ismeri, elismeri és bekalkulálja. Ennek ellenére a törzsi fázistól a *nemzetkutató* fázisig egyre világosabb, hogy nagyon kevés kiút, egerút, még igazi tévút is kevés maradt. Azon egyszerű oknál fogva, hogy valamennyi oldalon a tiszták és naivak is belekeveredtek. Csúnyább, de pontosabb: bele vannak keverve. Mindjárt az elején leszögezhető, hogy ha nem őrjöngeni, hanem tisztázni kell, akkor viszont a tiszták és naivak oldaláról mutatkozik, jelentkezik erre hajlandóság. Elégge *egyoldalú*. Gáll Ernő tudós, tehát a tiszták és naivak, nem az obergruppenkommisszárok oldalán áll. Ő az „egyoldalón” állva próbálja meg a sziszifuszi mutatványt: tisztázni, megfogalmazni, felmutatni, érvelni abban az ügyben, mely elmérgesedése óta teoretikus megoldást ismer ugyan, de nem él vele. Csak bunkóval, gumibottal, szuronnyal és egyéb kattogással.

Másik megközelítésben egyszerűen bevalljuk: mennyire örülni kell legújabb könyvének (*A nacionalizmus színeváltozásai*, Literator Könyvkiadó, Nagyvárad, 1994.). Még akkor is, ha továbbra is nagyon sokáig az egyoldalú tárgyalókészség hátrányai miatt feszengve kell ott ülni az aulában, mikor kedvelt professzorunk, Erdély egyik szolgálatos lelkiismerete, aki a humanizmus viszontagsági könyvét is kiállította, s egy-

általán: a *ceterum censeo* monotóniájával és következetességével adja elő jó régen ezt az aktuális, de *nemszeretem* kortünettant, most is nyílt színen vállalkozik a beletenyelésre.

Harmadik megközelítésben azt kell talán megvizsgálni, hogy valóban beletenyel-e Gáll Ernő? Mert a *feledtetőn* és *fájdalomcsillapítón* kívül nincs kiút? A „dixi et salvavi animam meam” is tisztes és jogos megoldás, elfogadott kiút. De Gáll Ernő egész hozzáállásából, a hozzá hasonlók, vele együtt gondolkodók komótos és határozott berendezkedéséből az egyoldalú, a pápua primitívia türelméig is visszavonuló tárgyalókészségre – valami többre lehet számítani és következtetni. Ha ennyi tombolás után ennyi tolerancia (is) maradt bennünk, emberekben, akkor érzésem szerint ez a fő, a legfontosabb, ez számít. Felmondható a kádesi, az isszoszi, a thermopüli csata óta valamennyi ütközet, és komputerekkel a jövő világtörténelmének fehér foltjára kiszámíthatók, bejelölhető bizonyára az eljövendő Valmyk, Mohácsok, Gettysburgok és Sztalingrádok, melyek még hátravannak, hogy gyászba borítsanak nemzeteket, népeket, korokat és családokat; az emberiség (s a nemzetek, kultúrák, nyelvek) sorsát nem azok, hanem ez, az *erről* való tudásunk és hitünk fogja meghatározni ügyis.

Gáll Ernő könyvében egész plejádját vonultatja fel és idézi meg azoknak, akik nem hódolnak be az üres kozmopolitizmusnak, tehát a *nacionalizmus* (körtani) elemzése nem egyenlő *annak* tagadásával. Azokra hivatkozik, szövegének egész szövete rájuk épül, akik bíznak egy olyan világ eljövételében, melynek részei *különböznek* továbbra is, kulturális identitásukat sem adják fel, mégsem esnek áldozatul sem egymásnak, sem valami „egésznek”.

Hivatkozik arra a tájainkról elszármazott kutatóra, aki egyenesen egy „társadalmi elmekörtan” kidolgozását szorgalmazta a rasszizmus, a gyűlölködés, a diszkrimináció problémáinak kezelésére; ám egy percig sem téveszti szem elől a *színeváltozást*, a nacionalizmus minimum kétféleségét. Hiszen egyik értéket hordoz, másik értéket romboló, és ugyanarról a szőlőtőkéről szüretelhetők.

„A római városkapura, bejáratokra kifüggesztett kétarcú Janus-fejek egyszerre tekintettek előre és hátra...” (Jakabovits Márta fedőlapterve főmotívummá emeli ezt a vizsgálandó, mindig lelkiismeretesen mérlegelendő kettősségét a nemzeti érzés valamennyi vonatkozásának, forrásának és következményének.) „Tiszteletben kell tartanunk e követelményeket különösen akkor, amikor a többségi s a kisebbségi, a támadó s a védekező nacionalizmusok közötti különbségeket, az őket elválasztó határvonalakat vizsgáljuk. Ne tévesszük soha szem elől, hogy az ilyen elemzésekből, a belőlük leszűrt következtetésekből rendszerint gyakorlati konzekvenciák származnak. Éppen ezért a tévedéseknek, az elfogult szentenciáknak nagy ára lehet” – szögezi le *A XX. század küszöbén* című tanulmány *Kettős nézetben* alcímet viselő fontos részletében. Ehhez következetesen ragaszkodik, visszatér majdnem minden írásában, mondván máshol például, hogy „Próteuszi jellegüknél csak ellentmondásosságuk nagyobb”. S ez ennek a tanulmányok nem laza, hanem kemény láncolatából összeálló könyvnek, az egész Gáll Ernő-i mondanivaló hitelének a kulcsa: a *gyilkos* és az *élteő* megkülönböztetethezőségének feltárása bár „a művelt fők”, az efféle olvasók, ezen eltöprengők előtt. A profeszszori szint s az a szintézis, az a széles kör, ahonnan érvei és levezetései alátámasztására a kérdéskörrel foglalkozókat megidézi, világszínvonalat jelent a dokumentáltságban s a felelősségérzetben egyaránt. Miközben az bizonyul fontosabbnak, hogy nem nevek, tekintélyek, sokszor sokunk számára itt először hallott s meg is jegyzett nézetek hordozói alkotják a tablót, hanem hogy maguk az érvek, levezetések, nézetek bámulatos egymást folytatásban, összefonódásban, belesimulásban alkotják a szerző jól ismert vi-

lágos diszkusszióját. Ennek a vad és szürke, egyszerre vérszagú és könyvtár- meg papír- ízű témának e könyvet kitevő izgalmas olvasmányát. *A dixi et saluavi animam meamon* túl ez az, ami ezúttal is sikerült. Ez az, amitől a recenzens nyugodtan elvetheti az ilyenkor magától kínálkozó udvarias szentenciát, miszerint G. E. „munkátskája” a szakemberekhez szól, ám az érdeklődők szélesebb rétegei is haszonnal forgathatják. Inkább annak elégiája legyinti meg az embert, hogy a kásahegybe megint visszahordhat a kor könyves hét törpéje valamit, amit közelről aligha szívlelnék meg mások, mint akik eleve egyetértenek; utólag pedig fennköltlen idézni lehet belőle is, aki ezeregyedszer figyelmeztet, hogy „A történelem nem szűkölködik olyan helyzetekben, amelyekben a védekezés etnocentrikus betokosodást, elvakult szenvedélyeket vált ki, az egykor elnyomott pedig elnyomóvá alakul át. Éppen ezért az elméleti általánosítás feltételei közé tartozik az is, hogy a szakember ne váljék »helyzettudatának« foglyává, és – a kutatás etikájából is következően – álljon ellen az egyoldalú megközelítések kísértésének.” Meg hogy „A nacionalizmus tanulmányozása csak a szakmaköziiség regisztereiben lehet termékeny és eredményes”.

Vannak-e még játékszabályok, s ha igen, milyen határa, hatalma van, hogyan szólítja meg őket vagy lövet rájuk ez az elemi érzés, melynek lebecsülése, feloldódásának jóslgatása mint buta premissza olyan sokba került a most záruló század testének-lelkének? „Tudjuk, különböző forgatókönyvek lehetségesek, s a politológusok kedvelt foglalatosságai közé tartozik a riasztóbbnál riasztóbb scenáriók felvázolása” – mondja Gáll Ernő. Kimeríthetetlenül gondolatébresztő szövege, melyet ezer ponton horgonyoz le az önmegnyugtató, az indokolatlan, a könnyelmű derűlátás ellen olyan fontos figyelmeztetésekkel és súlyos árnyalatokkal, mint az a habermas-i tétel, miszerint a *legitimációs válsághoz* tartozik, hogy a hagyományos ideológiai eszközök elvesztették hatályukat –, mégis összhatásában felemelő, optimista könyvvel gazdagított, ajándékozott meg, itt az újabb ezredfordulón, ahol a nylonzokni viselői a lelkibocskor búzét árasztják még kifinomult civilizációnkra is, hogy az emberrel ellenállhatatlanul incselkedik a „mi lett volna, ha” ördöge. Mi lett volna, ha az Európa születésébe implikált törzsek, gepidák, frankok, vikingek kaphattak volna ezen a szinten elemzést? Avagy ennyire reménytelen lenne ma is?

„...az antik Hellászba sem kaphattam útlevelet”

BESZÉLGETÉS LÁSZLÓFFY ALADÁRRAL

- *A Kriterionnál 1993-ban jelent meg Keleti reneszánsz című verseskötete, amely meglepően klasszikus. Meri vállalni ezt a klasszicitást?*

- Olyan korban élünk, amikor az ember már személy szerint is, XX. század-lakóként is, mondjam patetikusan: emberiségként is olyan tapasztalatokat szerezhet, amelyek alapján megkérdőjelezhető, hogy az, amit avantgárdnak vagy újításnak nevezünk, arra a néhány évtizedre vagy azt követő irodalmi újítássorozatra vonatkozik-e, vagy tulajdonképpen az irodalom kezdete óta és a végeztéig mindent, ami újítás, változtatás, ide vehetünk. A dolgok átértékelődnek. Egy tavaszi tornádóhoz hasonló kavargás van a szellem körül, de ez óhatatlanul visszahat a költészetre is. Hiszen az írott szó művésze a legsimulékonyabb az ilyen változásokra. Most egyszerre minden divat. Az én esetemben az avantgárd, az újítás olyan zenekar, ahol illik ott muzsikálni minden kezdő művésznek, és utána illik ebből a zenekarból kiválni. Erre egzisztenciális élményként ki-ki maga jön rá, amikor rájön. Ezt már a „születtem, elvegyültem és kiváltam” diagnózisával József Attila is ugyanígy mondta. Azt hiszem, hogy a legfrissebb és a legfiatalabb költőt talán valami Homérosznak hívták.

- *A szellemi utazgatások talán régebbi élményei Lászlóffy Aladárnak, hiszen egész életét végigkíséri az utazás.*

- Én 1969-ben, harminckét évesen szabadultam ki első ízben a nyugati világba. Tehát aránylag későn. De ha általában az utazásra, az útonlevésre gondolok, ez nagyon fontos dolog, mert az olvasó ember számára tulajdonképpen gyermekkorától fokozatosan és koncentrikusan távol ki a világ. Ez nem is kör, inkább gömb, amit időnként egy sugár mentén egy gömbrészlet, égrészlet valahol lefed. De itt nem csupán térbeli, hanem időbeli elmozdulásokról van szó. Manapság nagyon keveset utazom, mert az országom útlevelével borzasztóan nehéz vízumot kapni, tehát aránylag ugyanolyan keveset utazhatok, mint azokban az időkben, amikor útlevelet nem adtak. Ilyenkor azal vigasztalja magát az ember, hogy az antik Hellászba sem kaphattam útlevelet, a középkori Mainzba vagy Wittenbergába se utazhatok már el. Tehát az időbeli és térbeli elmozdulás abban a picit, láthatatlan térben, a gondolatvilágunkban viszont azonnal könnyen elvégezhető, és valószínűleg erre úgy rájár a kezem, mint egy zongoristának a vezérmotívumra.

- *Ennek a kötetnek egyik fontos alapotívuma a hó. De az egész erdélyi irodalom alapotívumaként is felfoghatjuk.*

- Attól félek, hogy ha erre bármilyen komoly választ adok, akkor az nagyon tudatosnak tűnne. Mivel lehetetlen erre felkészülés nélkül bármilyen komoly választ adni, ezért megpróbálom azzal a kedélyeskéssel elütni a dolgot, hogy de hiszen mi erdélyiek hegyi emberek vagyunk, tehát elválaszthatatlanok a hótól, a hóban hagyott nyomoktól.

- *Ez a hó nyilván szimbolikus is valamennyire.*

- Talán. Mindenképpen jelen van valahol a tudatalattiban és a tudatfölöttiben, s a tudatmelléttiben a papírfehérségnek és a hómezőnek, az írásnak és a lábnyomoknak az összefüggésrendszere. De azt hiszem, ezt nehéz dolog volna az erdélyi vagy a romá-

niai, vagy a kelet-európai költészet karakterisztikumaként értékelni. Valószínűleg a spanyol költészethez képest többször szerepel nálunk a hó, de mondjuk, a finnhez képest kevesebbszer.

- Talán valamiféle szellemi ars poeticának lehet tekinteni a Külhoni költők című versében a következő sorokat: „Külhoni költők – s mind magyarok; / kit otthagytak és ki odament; / e sok jeles élő vagy halott / egy furcsa Európát jelent.” Ez az Európa talán olyan szellemi egységesítési törekvés, amely óhatatlanul kihangzik ebből a versből.

- Széles Klára írt egy érdekes tanulmányt az Európa-motívumról Szilágyi Domokos költészetében, az én verseimben, és talán más erdélyi költők verseire is kitért. Mindenképpen van benne egy olyan jellegű szellemi hazának az óhajta, szomja, ami nagyobb a belakott hazánál, a szülőföldnél, nagyobb magánál Magyarországnál, nagyobb mindenképpen a kelet-európai tájnal. Az én esetemben semmiképpen sem értelmezném másképp az Európa-motívumot, mint az emberiség-motívumot vagy a XX. század-motívumot. Különösen a fiatalkori verseimben nagyon naivan elhittem, hogy a jó elnyeri a jutalmát, és hogy az emberiség valóban egy schilleri-beethoveni szöveg és dallam értelmében valami szép felé, valami összegzés felé halad. Nos, az embernek sok minden kell ahhoz, hogy megtanulja: ez nem egészen így van, és nagyon sok rejtekútja, hajszalerecskéje van annak, ahogy ez levezetődik, lecsapódik a versen, az életművön – az ember vagy egy korszak költőinek az életművén belül. Meg vagyok győződve arról, hogy összefügg a dolog azzal, ahogy ma a kelet-európai térség állandóan a nyugat-európai térséghez dörgölőzik. Az emberiség ugyanis a készet, a jobbat, a világosabban áttekinthetőt, a civilizáltabbat óhajtja.

- A „Habzás” című költemény is képzeletbeli utazás térben és időben. Azok a hajszalerecskék, búvópatakok bukkannak itt felszínre, amelyek az egyetemes civilizáció sokszínű mélytengeri világát alkották meg végül. De mintha a cím és a vers között feszültség lenne.

- Olyan szabadvers ez, amely minden történelmi trükk nélkül íródott egy blokkban özőnlő betűhalmazként. Mintha egy vázában egy csodálatosan kibomló ikebana lenne az egész. Minden, ami az ókortól máig elgondolkodtatott, és egymásnak kezdet ad, folytonosságot jelent, minden értelmes és szép gondolat – még a keserűek is – az ókortól a XX. századig együtt jelentik azt a szimfonikus egészet, amit a költészet jelenthet.

- Többször hallottunk, olvastunk e költészet kapcsán zenei műszavakat, terminológiát. A zene valószínűleg nagyon fontos Lászlóffy Aladár életében, költészetében.

- Gyermekkoromban magam is tanultam hegedülni, zongorázni. Nagyon-nagyon szeretem a zenét, és mint a zene fogyasztója, a zene gondolatébresztő hatásának feltétlen imádója, a szövegeimbe verssé téve, versmondatrésszé téve szövöm bele a zenei motívumokat.

- A kötet cím – Keleti reneszánsz – valamilyen kettősséget sugall.

- Egyrészt konkrétan arra az időre értendő, amikor a történelmi időkben valóban megszületett és felvirágozott ebben a térségben. Igaz, kicsit kopottabb, szegényesebb volt ez a nyugati reneszánszhoz képest, de mégiscsak reneszánsz volt. Másrészt hiszek abban, hogy most, a XX. század végén vagy a XXI. század elején valóban megtörténik egy csomó olyan erőnek a revitalizálása, ami felér egy reneszánszsal. És hiszek abban is, hogy ez a térség, ami – ahogy egy másik versemben írtam – „mindig Európa volt, és mindig Ázsia marad”, tehát ez a térség és ennek kultúrája valóban szerves része lesz a nyugat-európainak. Mert érdekes módon, miközben mi vagyunk mindig az elmaradottabbak, mi azért tudjuk, hogy mi történik Walt Whitman hazájában, tudjuk, mi van Nyugat-Európában, a szomszédságban, mégis mi vagyunk a „barbárok”.

- Sokfélét ír, a próza több változatát gyakorolja, holott ízig-vérig lírikus.

- Nagyon jólesik az embernek, ha megerősítik abban, amit indulásakor tényleg így érzett. De megvan a hátránya is, ha beskatulyázzák valahová, akkor onnan már roppant nehéz kikerülni. Ha én nagy regényírónak indultam volna, aki végre megfesti a Feszty-körképet a magyar epika falára, akkor is ott maradtam volna a költészet skatulyájában. Prózai műveimet kirándulásnak tekintem, úgy is mondhatnám, hogy valahogy a reneszánszág ebben is ott szeretne lenni. Tehát azt tartom ideálisnak, hogy az ember legalább az íráskultúrán belül a lehető legtöbb irányba kövesse el azt, amire képes.

- Legújabb kötetében, az 1994-ben megjelent Kőfalon kőszó címűben folytatódik valami módon ez a gondolat?

- Igen, Janus Pannonius, a mi reneszánszt honosító legnagyobb szellemünk körül gondolkodom el a dologról, és szeretném, ha ez a későbbiek folyamán egységes ciklusá ötvöződné.

Budapest, 1994. jún. 7.

Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván

DARVASI LÁSZLÓ

Valaki beszél

MAGYAR NOVELLÁK

...hogy márványos legyen!

És akkor elmentem dolgozni a vágóhídra. Három fiú volt ott, akikhez beosztottak, Ferike, Dzsek, meg a Hájás. A második reggel mutattak valami pirosat, olyan vas-tag falú, homályos pohárban. Kérdem, bor? Nem bor. Akkor mi? Szörp, röhögtek. Málna? Az, málna, és hogy igyam meg. Egy húzásra? Egy húzásra. Megittam. Vér volt, persze, disznóvér. Ültek a kövön, röhögtek. Mondtam, mit röhögtek. Mondtam, finom. Csak röhögtek, összekuporodva, mint az embrió. Mondtam, ne röhögjétek, adjatok még. Röhögtek, adtak. A negyedik pohár után nem röhögtek. Ferike húzta a száját, tényleg finom? Kóstold meg. Megkóstolta. Azt mondta, tényleg finom. Csak a Hájás nem ivott. Csak sütve, mondta, csak sütve. Embervér, disznóvér, marha, borjú, kecske, én mind megkülönböztetem. Adsz egy pohárral, és mint más a borokat, hogy északi vagy déli, milyen tőke. Hogy édes, édesebb. Hogy van-e benne víz, mennyi cukor, szóda. Máshogy habzik. Hogy mikor folyatták. Néha asztali sót szórok bele, ne alvadjon. Egyszer egy vashordót megtöltöttünk. Titokban. Aznap áramszünet volt, a generátor is bezart, taglózni kellett. Soha nem ütöttem annyit. A karom leszakadt. A vállam. Sírni lett volna jó. De még megtöltöttük a hordót. Egy hordó vér, vagy száz liter. Mondjuk, az éppen húsz ember. Gyerekből még több. Beleereszkedtem. Hogy elleljen. Mintha víz lenne, egészen alá. Kinyitottam a szemem is. Mintha víz lenne, mintha tényleg az. Másnapra kiszáradt a hónom alatt a furunkulus. Harmadnapra arcomról a gombostűfejű fekete mitesszerek, és eltűnt a zsír is a homlokomról. Olyan lett a bőröm, mint a márvány. Fehér, tiszta és ragyog. Görögországban vannak ilyen faragott kövek a piacon, meg az út szélén, a múzeumok. Ott a Nap csinálja, de nem egy nap, sütni kell, égetni, éveken át. Annyi meleg, és tenger is. Itt meg elég egyszer megfürödni a langyos vérben, hogy márványos legyen a köldököd körül.

...ne nyüszítsen többé!

Szoktunk inni, de csak bort. Az ő bora kénes. Valami kövidinka, vagy mi, de nem, még az se, pancsolni se tud. Nagyvásár után hívott, elmentem hozzá. Mondta, igyunk. Mondtam, jó. Töltött. Még egyszer töltött. Miért annyit, kérdeztem. Vonyít, mondta. A kutyáját nézte. Kócos kis dög, egy korcs. Minden éjjel vonyít, mert baszni akar. Mondtam, persze, mert kutya. Ígyunk, mondta. Az asszony csak bámult bennünket a konyhaablakon át, a függöny mögül, mint aki tud mindent, annyit verték. Ittunk. A szőlőtövekre huyoztunk, még az is sistergett a kéntől. Kolbászt is ettünk, paprikásat. Katonáztunk. Ugatott ránk a kutya. Mit ugatsz? Na mit? Ő már csak állt, és nézte. Nézte, hogy ugat a kutya. A kutya, a. Akkor a nyakába hurkot dobott, a szőlő elé húzta. Szorította a nyakát. A kötél végét a kerítéslécre hurkolta. Addig húzta, míg a kutya

föl nem emelkedett. A hasa fehér és puha, hogy dobálta magát. Nézte, hogy fuldoklik. Aztán azt se, hogy megdöglött talán. Akkor a késsel odavágott, de csak egy kanyart csinált a lágy részben, a herék körül. Nézte, jól csinálta-e. Az ujjával odababrált. Véres lett az ujsa, jól csinálta. Aztán a hurkot is elvágta. Valami ettől nyüszített, mintha nem is a kutya lenne. Ahogy visszazuhant a földre, ő meg belerúgott, eridj a helyedre. Takarodj. Hogy nekem ne nyüszítsen többé, mondta. Nézett rám. Aztán a vércsomóra vi-
zes földet rúgott. Amit lehugyoztunk az elébb.

...nézett rám, és meghalt.

Öregek vagyunk, csak azért mondom el. Úgyis meghalok holnap, holnapután, nem gyűrődik a kendőm. Különbem te is ismerted. Úgy értem, közelebből. Nagy, fekete ember, mekkorákat lélegzett, a lába milyen nagy volt, a keze, az orra lika, a kun-
kori szőr a libból. Sírnem láttam soha. És nem is nyögött. Mintha minden könnyű lenne neki, hogy semmit se szeret. Rámugrott, leugrott. És mindig csöndben. Hideg volt a szája, savanyú. Az jutott eszembe, mint a kutyák. És mindig sötétben. Csak a Hold néha, a vékony sugár, odacsorog a párnámra, lihegek, nekem egyszer se volt jó. Még az is fáj, ahogy abbahagyja. Egyszer elment, etetés után, azt mondta, templomba megy. Templomba? Oda. Minek? Azért. Na hiszen, baj van, tudtam. Nem is baj. Azt tudtam, hogy vége van. Vártam, hogy szóljanak. Ültem a konyhában, a kredenc előtt. És szóltak, a testvérem sántikált, siessék nagyon. Nem tudták, mióta kapaszkodott a kerítésbe, de csupa szálla volt a körme alja. Szája habzott. Orra lika is habzott, mint beteg bikának. Mondtam a doktornak, amikor kijött, hogy nem akar elesni. A doktor is úgy vizsgálta meg. Hallgatta a szívét, hogy lélegzik, ő meg kapaszkodott. Állt köz-
ben. Hogy a hordágyra fektessék, a kerítéslécet kellett törni vele. Én tudtam, mi ez. Azt mondta nekem egyszer, hogy a földből él, ő azért se fekszik a földre. Ne is temes-
sem bele, égessen el, szórjam szét. Aztán már nem tudott beszélni, csak a szeme villo-
gott. Nem élt semmi rajta, csak a szeme. Mindent látott, amit akart látni. Jártam a kór-
házba, beszéltem a szemével. Madártejet kérsz? Azt. Hozzak bort? Hozzál. Rossz nagyon? Rossz. Lógtak a csövek belőle. És egyszer intett. De csak úgy magától. Azt mondta a szeme, hogy nyúljak be neki. A lepedő alá. Fogjam meg. Mondtam, nem. Ezt nem lehet. Néznek. Könyörgött. Akkor először életében. Ott hagytam. Éjjel nem aludtam. Esett, fújta a szél, megint esett. Néztem a hajnali udvart, a tyúkok, a disznók, nem etettem meg. És aznap újra mentem, és ő csak nézett. Mintha egy álló napja nézett volna úgy. Nem, mondtam. Olyan volt, mintha sírna. Nem, mondtam. Nem, nem. De egyszerre mégis benyúltam, megfogtam neki. Tartottam. Ő meg nézett, nézett rám, és meghalt. Eddig várt rám. Innen tudtam meg, hogy szeretett is.

...tiroli szexbohóc 71-ből

Rossz, bérelt lakás, oda vittem fel, lyukasórája volt. Egy ágy, üres szekrény, a züm-
mögő Szaratov hűtőben kockasajt, kefir, jugoszláv konyak. Ő tanárno, nekem mind-
egy. Mindegy, ki vagyok, mi vagyok, mikor vagyok. Kefélni jobb, mint nem kefélni. Azt mondta, hagyjam magamon a trikót, a zoknikat. Most másképp szeretné. Hogy mulattassam. Legyek különös. Hogy legyek tiroli szexbohóc 71-ből. Egy bajor play-

boy, egy porosz, vad és kreatív. Hát hagytam a zoknit, a trikót, s tettem a dolgom. Neki a második útja volt, hosszabban nyögdecsejt, kaparta a hátam. Azon tűnődtem, ha könyv, akkor most Schopenhauer válogatott lennék Népszabadságba csomagolva. Hamarabb mentem. Ő még ejtőzött. Erős, fekete szőret göndörgette, s nézett a légy-szaros ablakon át, a térre, ahol az óvodások kavicsokat gyűjtöttek visongva. Csakhogy kvittek legyünk, a bugyiját elloptam. Mert ha különöset akar, így folytassa. Menjen így vissza, az áttetsző szoknyáskában Kosztolányit tanítani, élvezze, hogy a fehéren átüt a fekete, vagy rohanjon fehérneműboltba rögvest, vagy várjon holnapig, amikor újra jövök. Panaszra nem lehet oka. Számatalan különös lehetőséget hagytam neki.

...nem ismerte senki.

És megérkeztem. És mentem végig, az egyenes vasútucán, gesztenyefák és hársak és gömbakácok árnyékában, ahogy mondta. Az ügyvéd háza, az orvosé, a szűcsé, a muskátlis ablakból kikönyöklő patikusfeleség. Kertekben margaréták, tiszta udvar, rendes ház. A sarkon orgonabokrok. Ahogy mondta. A főút. A por, ahogy megáll a szempillán. A telepi teherautók, a járdán átütő fű. Ahogy mondta. A templomdomb, a lejtő, fenn a rossz óra, a paplak kerítésének rossz rácsai, galambszar, elszórt pihék, a sírköves. Ahogy mondta. A nádas, a templom alatt. Rossz tetők, sár, csimbókos utak, a vásártér négyszöglete a zöld asztalokkal. Ahogy mondta. A sárga talponállók, véres hurka, uborka szaga, bolond a konténer oldalában, rossz matracon. Seftesek. A rendőrök. Ahogy mondta. A rossz fogú kofák, purdék, lángossütő. Ahogy mondta. Presszó. A pincérnő, a feketekávé, ahogy itt gőzölik. A mignon. A park. A szobor, térdelő alak, meg fog halni. Ahogy mondta. A nő háza a kanális partján, neve a kapun. Ahogy kijön, néz, kérdez. A haja. Nyakán a sebhely, a nézése, ahogy remeg a keze, ahogy helyyel kínál, ahogy tölti a pálinkát. Ahogy mondta. Minden úgy volt, ahogy mondta, ahogy mesélte, ahogy magyarázta. Minden. Csak rá nem emlékezett senki. Egyetlen ember se itt. Kofa, rendőr, nő, nem emlékezett. Nem és nem. Hiába kérdeztem bárkit. Hiába kérleltem őket, jusson eszükbe. Nem. Egyikük se emlékezett arra, aki pedig mindenre és mindenkire emlékezett ebben a városban.

SZEPESI ATTILA

Hieronymus Bosch – apokrif

„A festő undorítónak érezhette ezt a tömzsi, nyakatlan állatot, annál is inkább, mert a patkányok – Jan Mosmans értékes feljegyzése szerint – valósággal elárasztották a korabeli Hertogenbosch városát.”

Wilhelm Fraenger

Trágyalében tenger patkány
hemzsege egymás hegyén-bátán
emészt, ürül, korrog, bagzlik,
körülöttük vér patakszik.

Szemük ikre, arany lámpa
világít az éjszakába,
alábukva mély verembe
formak páros szédületbe.

Nyafka szüzek nyársra valók,
gyors mámorba belehalók,
húsos szotyikák hosszú kéjre,
hímek veres vesszejére.

Pöfeteg, búbos boszorka,
csökött kanja lovagolja,
mintha volna púp a hátán
ez a pöttöm pocoksátán.

Búz körülöttük, szenny alattuk,
lesik rajzó pereputtyuk,
kormos ív a szemük alja,
mind a mocskot nyeli, nyalja.

Nyakig nyálkás ürülékben,
ürülékbe merülőben
apa lányát kerülgeti,
fiú anyját terelgeti.

Összenőve vulva, vessző,
kan és kanca árnyékesztő,
csont a csonthoz, vér a vérhez,
rázza mámor, nyálzik, élvez.

Egy se kérdi, egy se tudja,
melyik élő, melyik hulla,
párzik, emészt, szellent, ürül,
végül dögnek alulkerül.

Fekélyesek, rühes roncsok,
vérük mégis nászra fortyog,
testük teremto parancsa:
nászi torból nászi harcba.

Éles fogak, ordas szemek,
nincs pardon, nincs könyörület,
falják társuk szívét, máját,
előbb-nyelvelt vagináját.

Élvezkednek kadáveren,
rángnak rémes dögtetemen,
izzó vágytól úzve vakon
veres koncon, húscsafaton.

Tele a lég zöld legyekkel,
tele a föld vad nyüvekkel,
elevenből falatoznak,
döbér gromrok dagadoznak.

Csupa ondo minden ösvény,
sárlík minden nyiszlett nőtény,
szülnek folyton és vetélnék,
már a szennyben el sem férnek.

Pörög az időmotolla,
gyül a patkányok porontya,
tőcsa tükerén, pince piszkán
gomolyognak milliós szám

*Szerte mocskok tengeredik,
test a testen hengeredik,
egyik mátká, másik préda,
fogak málló martaléka.*

*Nyelv kileffed, vér lecsordul,
forr a trágya, bugyborékol,
sáros mezsgye, véres utca
pöcegödör széle-hossza.*

*Bűzbe fúló patkányország
minden patkánynak mennyország,
bélgubancban, alvadt vérben
örökétig vágyott éden.*

NAGY GÁSPÁR

Különös októberi kert

*Október van.**Mily különösre aszalt október!
Mintha bujkálnék menekülnék én is!
Telő Holdjával űzetem magam
ködök és felhők rongyain át
hogy ne lehessenek a város foglya
midőn a ragály megcsiklandja
a paroláért kinyúló kezeket!
Maradjak csak itt.
Sőt veszteg is ha kell!
Kéretlen kertemben legyek
a magam ügynöke: hallgassam le
az éjt hány riadt dobbanás még
az első lefutó csillagig?
A negyedik kakasszóig?**Október van.**És mintha dobpergés
mintha csizmazajok...
pedig csak száműzött cicák
és tüskés malacok
keresnek itt egy-éji menedéket
bár a fákon fáimon
sehol a levél sehol a lomb...
Így állnak már mióta...
mint ruháiktól megfosztott
szikár tábornokok
s nem tudják mikor is következik
és mi az mi elközelg
állnak végórájukhoz közel
a gyümölcsvetélő szörnyű
nyár után mikor aszályt
lehellő szél-dzsidások
hozták magukkal ráadásként
a férgek martalóchadát!**Most aztán félnek-e?**Szégyenük van-e? Ha elcsapott
részeg kódexmásolók vésik
törzsükbe a letipratás
obszcén jeleit? S úgy végzik-e*

mint a Gyilkos-tó
 büszke fenyőcsonkjai?
 Vagy mégis csak bitó
 lesz belőlük is – holnap
 árulást balzsamozó
 tárgyilagos hír? Jóslat?
 Talán a győzők suhintó
 szekercéit megérintő száj?
 Valahai „szabadság-heg”?

A többit még ne sejtsük!

Elhozza majd a bajt a hajnal...

de azt a jaj-t ki ne ejtsük!
 Most még a kertben éj
 s az éjben
 október van.

Magamtól féltem...

Magamtól féltem eleitől fogva
 magamtól
 és soha senki mástól
 a magamba való szörnyű némulástól
 mikor már nem beszéllek
 csak hallgatok
 bámulok
 és nézek magam elé
 néha még hallgatom
 mások fecsegését
 s nincs szavam
 egyetlen árva közbe-kérdés
 nem kívánczik számra
 sem panasz
 se sértés
 mi egyetlen súlyos szóval
 is elkövethető
 de utána meg a szörnyű érzés...!
 hogy lám gyöngé voltál
 s ez is szófecsérlés!

 Uram – bár rendszeren vakulgatok –
 kegyelmedből talán marad belül
 a látás
 s kívül – ha így akarod –
 a kegyetlen nézés

Curriculum vitae (helyett)

Életemnek

sebes vagy lomha

dicső vagy dicstelen

curriculum-ját

leginkább

- szívem szapora dobpergései -

- térdeim nyikorgó szalagjai -

- és fuldokló sejtjeim -

unják.

De ha mondjuk oly szerencsétlen lennék

hogy dupláznák mostani éveimet

s kitarana addig e Golyóbis

pisla gyertyafénye:

bizony válogathatnék és körmölhetnék

a lustaságról szép emlékeket!

De lesz-e majdan akkor valaki

ki mindezért fizet?

(1994)

LAKATOS MIHÁLY

Tetemekrehívás

Gyertyaláng, tömjén, krizantém nincs.

Ez egy másik november másodika.

Ez egy másik gyertyaláng.

Ez egy másik tömjén.

Másik krizantém.

Géza, a hajdani fakó ruhájú, mindig juhszagú pásztorgyerek már rég halott. Én legalábbis évek óta nem találkoztam vele, s a téli estéken érkező vendégek, akik mindig hosszasan döngöttek az előszobaajtó előtt, hogy a havat leverjék a csizmájukról – nos, ők sem hoztak hírt felőle. Előbb megfakult, majd kikopott az életemből. Zoltán is csak akkor támadt fel néhány percre, amikor valaki a gyászjelentést a postaládamba dugta. Akkor néhány pillanatra megjelent előttem az arca, majd a szoba, amelyben mint zenekar-alapító kerestem fel egyszer, és ő áron felül próbálta eladni kezdetleges gitártudását. Meglátod – bizonygatta, még a nemrég látott ABBA-film hatása alatt –, egy év múlva menedzserek keresnek föl, és külföldi koncertekre fognak szerződetni bennünket. Pillantásom az egyébként remek és vadonatúj gitárról – mely a valahol a lelke mélyén rejlő virtuozitás felé vezető utat csökönyösen elzárta Zoli elől – önkéntelenül a lábfeje síklott, s a lyukas zokni látványa valahogy elvette a kedvemet az egésztől. A gyengén megvilágított szoba szűk lett – szükségét éreztem egy csontropogtató nyújtózkodásnak –, s amikor sürgősen elbúcsúztam, a józanságom megőrizendő, már a küszöbön tudtam vagy inkább éreztem, hogy az út hazáig meglehetősen sáros és nyomasztó lesz. És valóban: a szomorú kisváros cigarettára gyújtott, s olyan nekikeseredetten eregette a bodros füstöt, hogy a talicskázó kőműves nem látott a talicskájáig, s időnként kénytelen-kelletlen előre ment kitapogatni a következő útszakaszt. A taknyos járdák idegesítően szortyogtak a csizmám alatt, de ez utólag valószerűtlennek tűnt, mert Zoltán temetése végül is más időben, egy napsütötte augusztusi napon volt, amikor a fekete öltöny olyan forróságban tartotta a testemet, mintha kéménylyukba bújtam volna. Zsebkendőm nehezen birkózott a hajam tövétől eredő egyre bőségesebb nedvvel, a szövetkabát kemény gallérja pedig vörösrre horzsolta a nyakszirtemet.

– Megőrültél?! – ordított rám az őrmester, amikor rajtakapott, hogy a furunkulus helyén maradt nekivörösödött lyukat pátyolgatom a fülkében. – Tudod, hogy ez mivel jár?!

– A deréköv horzsolta föl... – próbálkoztam valami szánalmas magyarázattal, mert képtelen voltam a durva hangnem mögött rejtőzködő féltő aggodalmat felfedezni, pedig nyilvánvaló, hogy ott volt, ott kellett lennie, mert ha nem, akkor meg végképp zavarban vagyok, és nem értem, hogy mi célból mesélte el olyan részletesen egy távoli rokona esetét (és itt megkönnyebbülten sóhajtott, mintha ez a minősítés a veszélyt térben is eltolta volna, elég messzire ahhoz, hogy a saját lábán el ne jöhessen, viszont elég közelre, hogy a híre még idejében eljusson őhozzá), aki hasonló előzmények után egy elrákosodott sebhellyel maradt a fenekén, úgyhogy története végére még a legneki- vadultabb ponyvaíró sem tudott volna happy endet kanyarítani.

- Jelentkezz Récénél, hívat! – sürgetett Aurél egy este, amikor a csapat a hegyekben sátorozott, s a kimerítő hadgyakorlat után éppen a jól megérdemelt borosflaskót csókolgattuk szájon a fiúkkal.

Az altisztek a tűz körül heverésztek.

- Vigyázz! – vezényelt Réce, az ősmesterünk. – Azt mondd meg nekem, hogy ki volt Papp Laci!

Elvörösödtem. Furcsán ejtette ki a nevet, de érthetően. Csak azt nem értettem, hogy tulajdonképpen mit akar.

- Ökölvívó – mondtam halkan. – Magyar ökölvívó.

Az őrmester harsány röhögésbe fogott.

- Na ugye! Ugye, hogy megmondtam? Sîngele apă nu se face.* Lelépni!

Leverten kullogtam vissza a fiúkhoz, és attól a perctől kezdve igyekeztem úgy intézni a dolgaimat, hogy Récének ne kelljen többé a szeme közé néznom. Mert úgy éreztem, hogy üldöz, vagy legalábbis üldözni fog. Mintha a kettőnk közti különbség ott, abban a percben született volna meg, és azzal, hogy kimondta. Hogy minden kétséget kizáróan nyilvánvalóvá tette. Pedig nem volt igaz, hogy üldözött volna. Nem bánt rosszabbul az átlagnál velem sem. Csupán azt a jelenetet, ott, este a tábortűznél, azt nem tudtam soha a helyére tenni, egyszerűen nem fért bele a kufferembe. Akárhányszor magához hívatott később, soha nem volt egyedül, soha nem voltunk magunkban. Mindig ott ült szelíd mosolyával és kesztyűs kezével a vállán ő: a harmadik. A huszadik hónap végén, búcsúzáskor mindenki velét fogott. Amikor hozzám ért, jól begyakorlott mozdulattal (a félszesség látszatát mindenképp igyekező elkerülni) kezét nyújtottam. Magához húzott és megölelt. Azóta, attól a naptól kezdve ő is halott.

- Itt a levél – nyújtott át egy szabványborítékot valamikor december derekán, mintha tudta volna, hogy – a látszat ellenére – ez nem egy akármilyen levél, hanem „a” levél, amely (és akkor, az elolvasása után, én is így hittem) hosszú időre meghatározza a sorsom alakulását. Tulajdonképpen már akkor letaglózott (soha nem láttam, hogy miként sújtanak le egy levágásra kiszemelt ökorre, de tudtam, hogy valahogy így kell annak történnie) a név, amikor a *fehér* lap alján megpillantottam. Így aztán olyan meghitt, családi légkörben zajlott le a szilveszter, amit apám ellenpontozgatott itt-ott, amikor a magyar éjfél után húsz perccel anyám után érdeklődött a konyhában, hogy: „mi az isten f...t kell annyit mosogatni szilveszter éjszakáján, amikor holnap is megkapod?!” Durrant a pezsgő és visszhangzott a durranása, nem az agyonzsúfolt szobában, hanem az én frissen meszelt és bebútorozatlan lelkivilágomban, amely (mondom: azt hittem) soha többé nem tehető lakhatóvá. Évekkel később (amikor a Nyuszi terpeszkedett benne) döböntem rá, hogy tulajdonképpen ezek a kopár, szűz falak a legalkalmasabbak arra, hogy magukba fogadják lihegve az élet ritkán és csak kevesek által észlelhető harmóniáját, hogy majd megsokszorozva lövelljék vissza s ragadják a mélybe csodálatos fűgáikkal az arra érdemesülteket. Az akkordok mélysége fölmérhetetlen.

- Majd te is megtanulsz úszni – vigasztalt dideregve a Nyuszi, s én eltűnődve csókoltam meg nedves orrát, majd huszonnyolc nyár melegével szárítgatni kezdtem a testét, amelyről gyöngyözve pörögtek alá a hangjegyek, és gyűltek sötét, diszharmonikus tócsává a lábunk előtt.

Az a másik, a fehér levél szerzője – mondják – a halála után férjhez ment és szület egy transzcendens csecsemőt, mely arról ismerhető fel, hogy pont úgy rí, mint a másik.

* Vér vízzé nem válik.

Jómagam, a hajdani gátlásos suhanc, a mindig borzas fejű könyvmoly, már rég haltam meg. Én legalábbis évek óta nem találkoztam magammal, utoljára akkor, amikor Vince sikeres felvételem örömhírét közölte telefonon. Akkor éjszaka nyomod vesztett.

Nem sírtam, nem hisztiztem.

Tudtam: így van ez jól.

Csak néha kételkedem ebben, és olyankor üldözőbe veszt, majd elfog a nyugtalanság. A mégisek primitív törzse pedig válogatott kínzásoknak vet alá.

Jaj, igen. Egyszer nemrég még megpillantottam magam: a fűvészkertben ültem egy padon, és elmélyülten csókolóztam egy lánnyal. A csókok mélysége fölmerhetetlen. Mire fölbukkantam, már nem voltam sehol...

Utólag visszagondolva a történetekre, talán mégsem ilyen hirtelen ment végbe a dolog. Azt hiszem, sokkal inkább az történt, hogy előbb megfakultam, majd kikoptam az életből.

Tragikus lassúsággal.

Gyertyaláng, tömjén, krizantém nincs.

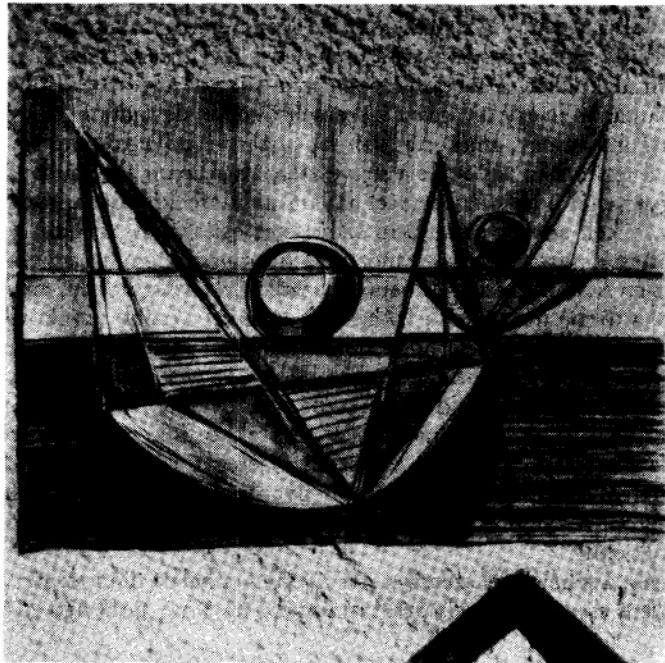
Ez egy másik november másodika.

Ez egy másik gyertyaláng.

Ez egy másik tömjén.

Másik krizantém.

És egy másik nincs.

PLUGOR MAGOR

Woland Kolozsvárott

*Hosszú volt az út, és kalandos,
de hát nem fárasztanak Téged
az emberi dolgok. Sok langyos
téli város... Ül le: a széked,
mást nem kapsz, itt én vagyok az úr,
aki éjjél előtt hasbaszúr*

*egy-két ördögárnyat legalább.
Egyébként nem történhet semmi:
a könyvek (öregszik a család!)
porosodnak, s bent szoktam enni;
úgysem gőzöl a hideg étel,
ki egyedül él, így ebédel.*

*Hanem talpas poharaimból
ihatunk egy palack öreg bort;
magam találok hozzá „simbol
rouge” nevet, alkalmat. S a színfolt
csak ennyi (ami rajta megesik),
de ettől ízéből nem veszt.*

*Megleszünk majd együtt pár napig:
tetőtér, alul félmillió,
a város úgy leng, mint egy ladik,
az udvarban érik a dió,
ott nyugodtan elbeszélgetünk,
egymásnak tanoncai: gyerünk!*

*Nem maradt sok mondanivaló,
nem nagyon mondhatsz nekem újat,
és én se neked: a kor, a való
húzza a hajad, szád, az ujjad.
A kert a seprűdtől eltakart,
de hogyha elfújod az avart,*

*mevlásd, még hajlanak a sorok:
a rontás az összes jelt, ragot
bomló szótagokba szétsodort,
s lovára új urat faragott;
hullámszik a száraz özönvíz,
és egymást hátulról köszöntik*

*a megbomlott lét vitézei;
te Moszkvát is gyorsan otthagytad,
attól félsz mestered kései
véredben savóba fúl, megalvad,
nem írunk Pilátusról regényt,
új a kor és újból véget ért.*

*Neked, Woland, eladnám lelkem,
a legdrágábbat: anyám, nyelvem,
ezzel együtt a század elken
valamely cukros macskanyelven,
és mint egy óriás üres zsák,
befogja szánkat a szabadság.*

*Irány s erény nélkül maradunk
verseinkben nagyon szelídek.
Kék üstökben foldozott agyunk
pihentetik a szőke liedek,
s a zongora lágyan kalapál,
lágyan, amilyen lány az apály.*

*Inasaid leszünk, mint eddig.
S nem félek széttörni a tollat;
két gyertya mindszenttől mindszentig
idéz mestert, múltat, mint olyat –
s ami rákövetkezik, csak blabla,
virággal díszített ablakba.*

Disznóvágás

*virágból nő a rét a vigasz
levelét bontja a kerti gaz
és száll a levegő
fagyos ujjaival még rombol
szilvát dézsmál fehér sziromból
előkerül a teknő*

*a malacok vére mintát sző
hóval keveredik az eső
lassan átalakul
a hólyag szegre akasztva lóg
saját udvarukon meghalók
szalmája lángra gyúl*

*magas rakás a kényszer fában
örök tűzén hevül konyhában
a káposztás cserép
a hiba ugyanúgy tér vissza
birtokába vont ami tiszta
mindent ingre cserél*

*oda a malac a vér a hús
üres az ól csendesen aludj
tisztuljon a torkod
elég a szívéig kést tolni
a szomszédnak csak megkóstolni
s kiütik a hordót*

Kosztolányi szavai

*lángol az ősz
késő gyöngye
így lesz szűzből
szelíd anya
vért sír a szív
csókol gyöngye
kard által sincs
más nyelvtana*

TŐZSÉR ÁRPÁD

Balassi Bálint versnyelvének palóc idiómáihoz és í-telenítéséhez

440 éve született és 400 éve halt meg Balassi Bálint, a magyar nyelvű költészetet és világlírárt elsőként szinkronba, sőt szintézisbe hozó nagy reneszánsz költő, a magyar nyelv első, mai értelemben vett alkotó géniusza.

A Balassi-ünnepségek, -konferenciák az egész nyelvterületen folynak, május 2-án sor került egy tudományos értekezletre nálunk, Pozsonyban is (az értekezlet „házigazdája” a Comenius Tudományegyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszéke volt, de a hazai kutatókon kívül magyarországi tudósok is részt vettek rajta), s miközben a költő nyelvének írott formájáról szakemberek nyilatkoztak, sőt egy budapesti igric a szóban forgó verseket el is énekelte, nekem egyre az járt a fejemben, hogy ezek a gyönyörű, szinte mai magyar irodalmi nyelvként ható és hangzó szövegek hogyan hangozhattak a költő szájából. Köztudott ugyanis, hogy Balassi Zólyom várában született, s ahogy Eckhardt Sándor, a legmegbízhatóbb Balassi-kutató írja: „a magyar nyelvet Zólyomban, Kékkőn és Divényben tanulta” – következőképpen azt a sajátos palóc nyelvjárást beszélhette, amelynek a hangzása ugye mindennek mondható, csak irodalminak nem.

Még inkább fokozta ilyenfajta érdeklődésemet egy véletlen: a budapesti Kossuthadó nemrég újra sugározta az öreg Kossuth fonográf-fennmaradt hangját, s a bemondó úgy harangozta be az adást, hogy valami csodaszerrrel kitisztították a fonográf-henger hangvájatait, s így a felvétel most sokkal élvezhetőbb, mint amilyen azelőtt volt. Sajnos, én így is alig értettem a szöveget, annyira azért csakugyan „megtisztították” a felvételt, hogy megállapíthattam: Kossuth nem beszélt tájnyelvi akcentussal, nyelve tájsemleges köznyelvként hatott. S azonnal Balassi jutott eszembe: ha valami csoda folytán tőle is fennmaradt volna valamilyen korai fonográf-felvétel (a feltételezés, tudom, többszörösen is abszurd), vajon az ő hangja is „tájsemleges” lenne? Bizonyára nem, a palóc illabiális és zárt magánhangzókat, az eredeti ly-s formában ejtett „ly” hangokat nem lehet olyan könnyen elhagyni, mint a tiszaháti diftongusokat.

De vajon elég-e Balassi palóc dialektusának a feltételezéséhez az a tény, hogy a költő „Zólyomban, Kékkőn és Divényben” tanult magyarul? Hisz Zólyomban, Divényben csak a közvetlen környezetétől, anyjától, apjától, tanítóitól tanulhatta a magyar nyelvet (lévén – ismereteink szerint – Zólyom és Divény akkor is, ma is szlovák etnikumú, s Kékkő lakossága is inkább szlovák volt, mint magyar), anyjáról, Sulyok Annáról viszont a kutatók kimutatták, hogy egyfajta enyhén ö-ző (tehát nem palóc) nyelvjárást beszélt, a két tanítómesteréről is tudjuk, hogy nem sok közük volt a palócsághoz. (Bor-nemissza Péter Pesten született és nevelkedett, Balassi másik ismert nevelője, Pozsgai Gáspár pedig egyenesen horvát volt.) S a költő esetleges palóc nyelvhasználata ellen szól az a tény is, hogy a fiatal Bálint a fent nevezett helységekben folyamatosan csak 1565-ig, azaz 11 éves koráig tartózkodott, később – tanulmányai miatt – különböző alföldi városokban, aztán Erdélyben és Lengyelországban él, s véglegesen csak 1577-ben, huszonhárom éves korában tér haza. S hányatott élete később is egyszerre több magyar nyelvjáráshoz köti.

S mégis, a *nervus probandi*, a költő kézírásában ránk maradt néhány vers és levél egyértelműen azt bizonyítja, hogy Balassi nyelvét a palóc nyelvjárás határozta meg alapvetően.

S a „költő kézírását” itt azért kell hangsúlyoznunk, mert amint az köztudott, Balassi versei csak másolatokban maradtak ránk (kivételt öt, különböző versekből kiemelt strófa képez), s a másolatok természetesen nem a költő, hanem a másolók nyelvének nyelvjárási sajátosságait tükrözik. Az alapvető fontosságú versgyűjtemény, a Radvánszky-kódex készítője például *í-ző* nyelvjárásba tette át a költő szerelmes verseit, holott a levelek és a saját kézírású versek következetesen *é-znek*. Az ellentmondásra a kutatók persze elég hamar rájöttek, s a mai Balassi-kiadások már természetesen a joggal eredetinek tételezett *é-ző* szövegformát közlik, de a Balassi-verseknek ez az *í-ző*, *é-ző* peripetája érdekes módon szintén felfedett egy olyan bizonyítékot, amely a költő nyelvének „palócsága” mellett szól.

A Balassi-levelek nyelvhasználatát eddig a legalaposabban Eckhardt Sándor vetette össze a Radvánszky-kódexben közölt versek nyelvével. A kutató, miután leszögezi, hogy a költő – ellentétben a kódex másolójával – „sohasem használt *í-ző alakokat*”, mégis felhoz három olyan kivételt, amelyet a Balassi-levelekből hüvelyezett ki. Mégpedig a „*törtínhetnek*”, „*kinkintelen*” és „*ímelyednek*” (történhetnek, kénykénytelen, émelyednek) kifejezéseket, s szerintem ezek a kivételek ékesebben bizonyítják Balassi nyelvnek palóc jellegét, mint ahogy a levelek esetleges *é-ző* tisztasága bizonyítaná. A nógrádi és gömöri palóc nyelv ugyanis – annak ellenére, hogy alapvetően nem *í-ző* – valójában ismer és használ néhány *í-ző* alakot. A Balassagyarmat–Kékkő–Rimaszombat háromszögben a kökény érdekes módon „*kikíny*”, a tányér „*tányír*”, a fehér „*fejír*”, s igen, az *émelyeg* „*ímelyeg*”.

Mikor tudatosan kezdtem foglalkozni a nyelv dolgaival, számomra is – aki szintén Palócország szülőtte – rébusznak tűnt ez a néhány *í-ző* forma a nyelvünkben, aztán később megvilágosodott az eredetük: a török megszállás elől északra menekülő dunántúliaknak és abaúj-zemplénieknek köszönhetjük őket. Annak persze csak az isten a megmondhatója, hogy miért épp ezek a kifejezések szorították ki a nekik megfelelő *é-ző* formákat az általában továbbra is *é-ző* palóc nyelvstruktúrából! Csak annyi bizonyos, hogy Balassi idejében még a „*törtínhetnek*” és a „*kinkintelen*” is harcban állt a palóc megfelelőjével (egy másik Balassi-levélben a „*kinkintelen*” „*kenkentelen*” formában is szerepel), de nem bizonyultak elég expanzívoknak, nem gyökeresedtek meg. Az „*ímelyeg*” viszont meggyökeresedett, s abból a tényből, hogy Balassi a palóc nyelvnek az ilyenfajta kivételeit is ismeri és használja, egyenesen következik (a „kivétel erősíti a szabályt” formula jegyében), hogy a költőnk számára a palóc nyelvi úzus volt a „szabály”.

Az *í-ző* kivételek mellett persze az egyéb palóc tájnyelvi alakok egész sorát is ki lehetne még mutatni Balassi verseiből és leveleiből. A már Pais Dezső által felhozott „*leth towabb*” és „*leth inkabb*” szuperlatívusz-forma mellett ilyen palóc nyelvi sajátoságnak kell tartanunk például az „*ím*” jelentésű „*la*” szó használatát, továbbá a „*gyűrő*” (gyűrű), „*színő*” (színű), „*lapta*” (labda), „*ihon*” (ímhol) vagy a „*nehez*” (nehéz), „*egyeb*” (egyéb), „*akar*” (akár) szóalakokat, s még hosszan folytathatnánk a sort. De ezen a helyen az ilyenfajta kimutatásoknál fontosabbnak tartom annak a balsejtésemnek a megfogalmazását, hogy mikor a Balassi-szakembereink a költő *í-ző* nyelvjárásban ránk maradt verseit áttették egy következetesen *é-ző* formába, nem voltak-e vajon túlságosan következetesek? S nem „*í-telenítették-e*” azokat a szóalakokat is, amelyeket pedig esetleg maga a költő írt le *í-ző* formában? Ma már persze csak találgathatjuk, hogy pél-

dául a „*fejér lilium*” (a *Morgai Kata* nevére című versben) eredetileg nem „fejír lilium” volt-e, vagy az „*árnék*” (a *Csókolván az minap...* kezdetű énekben) nem „árníknak” vagy „árnyíknak” hangzott-e a költő ajkán? (A mai palóc nyelvben ugyanis az egyik kifejezés is, s a másik szó is í-vel hangzik.) De azért azt hiszem, megérné elgondolkozni rajta, hogy vajon nincs-e az egykori levelekéhez hasonló bizonyító erejük a mai nyelvjárásoknak is? Más szóval: a levelekből kimutatott „*törtínhetnek*” szóalak alapján a versekben a „*törtínt*” szó és származékai az átírás után is megmaradtak – helyesen – í-ző formában, de ennek a mintájára vajon nem kellett volna-e meghagyni azokat az egyéb í-ző szóalakokat is, amelyek a palóc nyelvjárásban a mai napig is í-vel hangzanak?

S nem szabad e kérdéskört egy legyintéssel elintézni, nem lehet azt mondani, hogy botor dolog azt a reneszánsz-humanista s így egy kicsit kozmopolita költőt, aki még Magyarország nevét is csak egyetlenegyszer írta le verseiben, egy nyelvjáráshoz s egy szűk tájegységhez kötni. Ez a kérdéskör ugyanis a palóc nyelvjáráshoz való kötődés tényénél jóval távolabbra: költőnk poeta doctusi tudatosságának irányába mutat.

Balassi Bálint már valóban nem középkori rögtönző énekmondó, ő tudatosan szerkeszt, versciklusokat komponál, szavak, kifejezések súlyát mérlegeli. S hátha esetenként azokkal a palóc í-ző alakokkal is poetika céljai voltak, amelyek az átírások következtében most hiányzanak a verseiből? Ki merné például a *Kit egy gyémántkereszt mellett küldött volt szeretőjének* című versben a „*jegyez*” hívórimre felelő palóc „*nebez*”-t a mai köznyelvi „*nehéz*”-re javítani?! Vagy a „*szolgádot-hagyott*” rímpárban (*Kit egy násfa felett küldött volt...*) a birtokos tárgyeset zárt „*o*”-ját a mai köznyelvi „*a*”-ra módosítani? Ezekben az esetekben a palóc nyelvjárás alakok poetikai funkciója nyilvánvaló, de hátha funkcióiak azok a „*fejír*”- és „*árnyík*”-szerű alakok is, amelyeket a költő tájnyelvi kötődései alapján bizvást feltételezhetünk verseiben? Csak újra meg kellene őket vizsgálnunk.

Olyan kérdések ezek, amelyeket Balassi alkotói tudatosságának a fényében nem tarthatunk mellékeseknek. Főleg, ha nem akarjuk, hogy a költő valahonnan a „*nagy kerek kék égből*”, a „*csillagok palotájából*” (ahol immár 400 éve lakozik) letekintve, s verseinek mai kiadásait látva minket is kinevessen. Mint ahogy írásainak egykori (egykorú) másolóit és torzítóit kinevette. 1591 januárjában ugyanis ezt írta barátjának, Rimay Jánosnak: „*S nevetem azokat..., akik akármi írásimot is elméjeknek csomós pórázára kötvén sok igéknek változtatásával vesztegetik, fesletik, ízetlenítik...*” Nem kétséges, hogy a palóc idiómák jelentősen „*ízesítik*” Balassi versnyelvét, e versnyelv következetes í-telenítésével azonban valószínűleg már mi is besorakoztunk az egykori „*ízetlenítők*” táborába.

KABDEBÓ TAMÁS

Eppur si muove

A jó írás gondolatébresztő és tudatosan vet föl több problémát, mint amennyit megold. Lányi András a Liget 1994. januári számában sorra veszi a kurrens „világvége”-fenyegetéseket, majd pedig a szabadság-idea egy vonzó meghatározását az ökológia hadseregébe sorozza be, a világvégét késleltető katonának.

Az eluralkodó e század végi stílusiránynak megfelelően Lányi hol magáévá teszi az ironikus stílusnak kb. 1970-től 1985-ig nyugaton virágzó válfaját, hol túlnéz ezen, komolyra fordítja a szót. Valahogy így ügyködött a híres ironikus, Thomas Mann is (sine ira, cum ironia et studio); előtte a szenvedélyes társadalomjavító, a gúnyolódó dékán, szigettársam, Jonathan Swift; előtte a cinikus szatirikusok, Juvenalis és Martialis, és korábban kora posztmodernje: Aristophanes. Mi sem vonjuk ki magunkat (pápai többes! – hisz e multiformákban megnyilatkozó kor szülöttei vagyunk) a kedvskála (a komplex kedvkelző, az értékrendeket és a táncrendeket is kétségbevonó stilisztika) zenekari hangjainak váltott használatától.

Való igaz, hogy a történelem véges és lineáris fölfogása a zsidó-keresztény hagyományhoz kapcsolódik, de ezt a szemléletet más kultúrkörök, népek, vallások is ismerték, egyrészt a kereszténység föllépte előtt, másrészt olyan hermetikusan elzárt helyeken, hová üdvtörténetünk (akkor még) nem hatolt be. A germán és a skandináv mitológiák is ismernek kezdetet és véget, a „kelták” pedig már Nagy Sándor korában is jobban félték attól, hogy „leszakad az ég”, mint a makedón hadaktól. Több indián mítosz elmeséli a „világ” (értsd: a föld, az „ő földjük”) keletkezését, és előreveti (többnyire feltételesen) annak befejezését is.

Nagy Sándor Arisztotelész neveltje volt, felvilágosodott mosollyal fogadta a keltákat. A görög mitológia elmondja a kezdeteket, a görög filozófia viszont „panta rhei” alapon egy el nem apadó folyamnak véli a történelmet. *Indokolt-e ennek a klasszikus fölfogásnak megkérdőjelezése?*

Századvégünk ezredvég is lévén, a kerek számok pszichológiai mágnesessége miá! megszaporodnak a próféciák és az eszkatologikus szövegek, légbuborék gyanánt szállnak világgá a világvége-léggömbök. Hasonlóképpen volt ez az első ezredfordulón, a szentistváni újkor, ma már távoli középkor derekán. Kínában, Indiában *emiatt* akkor sem aggódtak az emberek, ma sem. A keleti vallások java a történelmet körköröséggel fogta fel: dolgok, események, karakterek ismétlődnek, bárha nem teljes azonossággal. Tudjuk, a klasszikus hindu vallás szerint a lélek vándorol, s erre a következtetésre jutottak – tőlük függetlenül – a kelták is. Ennek a görög „párhuzamosa” volt az a feltételezés, hogy az anyag vándorol – mivelhogy elpusztíthatatlan –, s ezt a tételt látszik bizonyítani a modern quantum-fizika. Még az antianyag „felfedezése” sem változtat a dolgok lényegén. Az anyag „nem tűnik el”, csupán átlényegül.

Második kérdésünk az lenne, hogy *mit nevezünk világvégének?*

A biblia szerzőinek szeme előtt a ptolemaioszi világkép valamilyen formája lebeghetett. A Földet valószínűleg palacsintának képelték, mely felett, a magas égben lakott a Teremtő. A szabad szemmel látható égitesteket ismerték, azoknak alakjáról, mozgásá-

ról, nagyságáról, a földtől való távolságától fogalmuk sem volt. Hogyan is lehetett volna, amikor még háromszáz évvel Einstein előtt, Galileinek nyilvánosan vissza kellett vonnia legfontosabb tételeit? A hitrendszer pilléreit csak akkor szabad tatarozni, ha azok láthatóan ingataggyá válnak. Az ószövetségi „világvége” csak potenciális; az újszövetségi ítélet napja Krisztus második eljövételéhez köti annak bekövetkezését. (Közbeszúrás: ezt a feszült várakozást csaknem hetente átélem, helyesebben, tanúja vagyok annak, hogy egy helybeli keresztény közösség tagjai egymást fűtik idevágó prófétikus gondolatokkal és látomásokkal. Eljárok közéjük, mert bennük egy szeretetközösségre leltem, tetteiket, ökológikus hozzáállásukat, felebaráti gondolkodásukat javallom, noha hitrendszerük aprópénze nem az én valutám.) Persze, ha közvélemény-kutatást rendeznénk a kereszténység több száz válfajának hívői között, kiderülne, hogy a milenaristák más- és másképpen képzelik el a végső dolgokat. Van, ki mindent a földre vonatkoztat. Van, ki kozmikuson gondolkodik. Van, ki a föld megsemmisülésében, van, ki (csak) az emberre kiterjedő isteni uralomban (országban), annak eljövételében hisz.

A modern (ha úgy tetszik, posztmodern) keresztények már nem a próféciaák kronologizálására, vagy azoknak szó szerinti értelmezésére teszik a hangsúlyt (az apostolok még jelen időben várták a második eljövételt, holott a biblia figyelmeztet egy helyütt, hogy az Istennek ezer esztendő alkalmasint egy pillantás), hanem a szeretetparancs megvalósulására. Ezt éli meg egyénileg, válogatott kisközösségileg az a keresztény (ilyen felekezetet is ismerek, egy felvilágosult ír pap-professzor vezet), ki nem az églakó Isten látogatását várja, hanem saját és társai szívében igyekszik tetten érni őt.

Már 1929-ben így ír a magyar költő:

*Most már tudom őt mindenképpen
minden dolgában tetten értem.
S tudom is, miért szeret engem –
tetten értem az én szívemben.*

Ezredvégünk nem keresztény világvége-hívei durván két csoportra oszthatók. Az egyik a kozmikus katasztrófát várja, a másik a föld elsivárosodását, népének kipusztulását. Az utóbbi táborba (is) tartoznak a történelem végét várók. Lányi jól jellemzi a szekuláris milenarizmus alfajait, bár úgy tűnik (nos, a beépített ironia működik-e itt, vagy sem?), hogy okfejtése végén a szabadság testőrei, az ökológusok mellett töri el azt a lándzsát, amit ő a késleltetés fegyverének gondol.

Harmadik kérdésünk tehát, hogy *mit nevezünk történelemnek?* A legegyszerűbb válasz az, hogy a legutóbbi tízezer év történéseit, melyekről egyre szaporodó írásos emlékeink maradtak. És az azelőtti korok? Nos, hát azok az archeológia szférájába tartoznak. (Ám kérdés az, hogy az altamírai barlanglakók képei nem számíthatnak-e képirásnak? Chesterton egy gyerek rajzainak vélte őket. Newton a világot 6000 évesnek gondolta.) A régészet előtti korokkal az őslények tana, az azokat megelőzővel a geológia foglalkozik. Ha ráülök egy terméskőre, a kihűlő föld egy megcsontosodott leletén pihenek; ha fölmerészkedek az Etna tetejére, belehelhetem azokat a gőzöket, melyeket a magma ma is izzó hőjének a légkörrel való találkozása eredményez, vagyis, a naptestből kiszakadt égő földgyomor morzejeleit vehetem. Így csakugyan tanúja lehetek az egész „történelemnek”, akár annak könyvelem el mindezt, akár nem.

Ám vegyük korunk mindennapjait. Az idő, azaz az óra függvényében élünk: számoljuk a felkelés perceit, emlékezünk a pásztorórákra, várjuk a vasárnapokat, a nyarat,

figyeljük gyermekeink, unokáink növekedését, számon tartjuk családfánkat, és az ún. kommunizmus összeomlásainak romjain ápoljuk nemzeti történelmünk eddig sziklák alá búvó virágait. A nemzeti (érzés) történelem előtérbe jutása immáron világjelenség, erősödési tendenciája e századvég „történeti” szociográfiájának egyik alaptétele.

Óh igen, mindezeknek ellenére elképzelhető, hogy a „kistörténelemnek” vége szakad, mert „az ember fáj a Földnek”, olyannyira fáj, hogy a Föld képtelen lesz fajunk eltartására, az emberi kultúra elkorcsosodik, önpusztítóvá válik, megszűnik. A dinoszauruszok százszorta hosszabb ideig uralták a földet, mégis kihaltak. Azt azonban nehéz elhinni, hogy ez a föld, ez a kék égitest, a naprendszer egyik bolygója, mit a tömegvonzás tart pályáján, s ami e rendszerrel együtt a tejút néhai, jelenlegi és jövőbeli történelmének szerves része, hirtelenjében fölrobbanjon, vagy kipottyanjon a levegőéből. Ha az emberfaj bekrepál, a rajta kívül eső bárholi, bármikori történés aligha marad abba, bár a függőségében működő ekoszisztémák körében időleges katasztrófák lépnek fel. (Nem tudjuk, a billiónyi nagyságrendű csillagvilág egyéb bolygóinak története hogyan alakult/alakul.)

Amikor George Orwell az 1984 című könyvét megírta, a zsarnokság (kommunisztikus fasizmus, fasisztoid kommunizmus) egész földünkre kiterjedő rendszerét posztulálta. Leveleiből ma már biztosan tudjuk, hogy „nem hitt” a zsarnokság totális győzelmében, viszont tartott a totalitarizmus ragályszerű elterjedésétől. Regénye irányregény: rémképeket fölvetve igyekezett a parancsuralmi rendszerek árjának gátat vetni.

Ki hitte (ki tudta, ki sejtette) még tíz évvel ezelőtt is, hogy az államkommunizmus meg fog bukni? Isaiah Berlin szerint Marx fantaszta volt (Ayer szerint Freud kókler, Ödipusz egy sorstragédia, nem saját komplexumának áldozata lett), Madariaga gazembernek tartotta Lenint – *a Szovjetuniót viszont* (melynek szuronyai őrizték a „rendet”) *mindenki*, minden kremlinológus, hadászati szakértő, szociológus és mumusológus mérhetetlenül *erősebbnek gondolta, mint amilyennek bizonyult*. Jóllehet, a kártyavár, ami összeomlott, nem a „szocializmus” építménye volt, hanem egy koloniális világbirodalom maszlag-rendszeréé.

Mikor Caracalla istenné avatta a lovát, nem az istent (az Istent) korrumpálta, hanem a rozoga római államvallás intézményrendszerének adta meg a kegyelemdőfést. Intézkedésének sok köze nem volt az istenhit szelleméhez, hanem ürügy volt ez az istenné avatás arra, hogy hatalmi megszállottságát fitogtassa. Az igazabb szocializmus – vagyis az eszmeibb, egyben az emberibb változat – csak olyan korábbi kísérletekben érhető tetten, mint amilyen Robert Owené volt, azaz Krisztus tanítványaié, ha az *Apostolok Cselekedeteinek* hitelt lehet adni. A birodalmi vallás szétesése és a római államvallással való elégedetlenség készítette elő az *Isten előtt egyek vagyunk* szemlélet új világát. Ez a szemlélet nem szenvedett vereséget, habár az ókereszténységből is államvallás lett, melyben az egyre üresebb formák képmutató „tisztelete” nyert érvényt, azal együtt – s ez a különleges kettősség! –, hogy az ókeresztény szemlélet nem veszítette érvényét, s meg-megújult, Assisi Szent Ferencről Kolbe atyáig.

Az ökológiát én – most ne használjuk a pápai, a csalhatatlan többest – olyasfajta őrnek, figyelmeztetőnek vélem, mint amilyen – mutatis mutandis – Orwell volt. Réműletei a legvalósabbak a földtörténeti, a bioszférabeli fenyegetések közül. Eszközei, argumentumai nem kifinomultak, hívei között (legalábbis errefelé) több vakbuzgó pesszimistát, mint óvatos realistát ismerek. A ma már elismerten csökkentett nukleáris

világveszély helyett – melynek redukálásában a környezetvédő tüntetőknek is szerepe volt – az ózonlyuk lett a nagymumus, illetve az azt kiváltó fékezetlen ipari fejlődés. A környezetvédők érdeme (is), hogy ezt a világproblémát ma már minden jelentős állam vezetője elismeri – lásd a braziliai világkongresszust –, és folyamatban vannak azok a kísérletek, amelyek az ózonlyuk megfoltozásához vezetnek majd. Én szeretném azt hinni, hogy az ökológiai szellem (tendencia és gyakorlat) nem a véget akarja elodázni, hanem a folytatást szeretné megszépíteni.

HÁY JÁNOS

Kékgolyó utca sarok

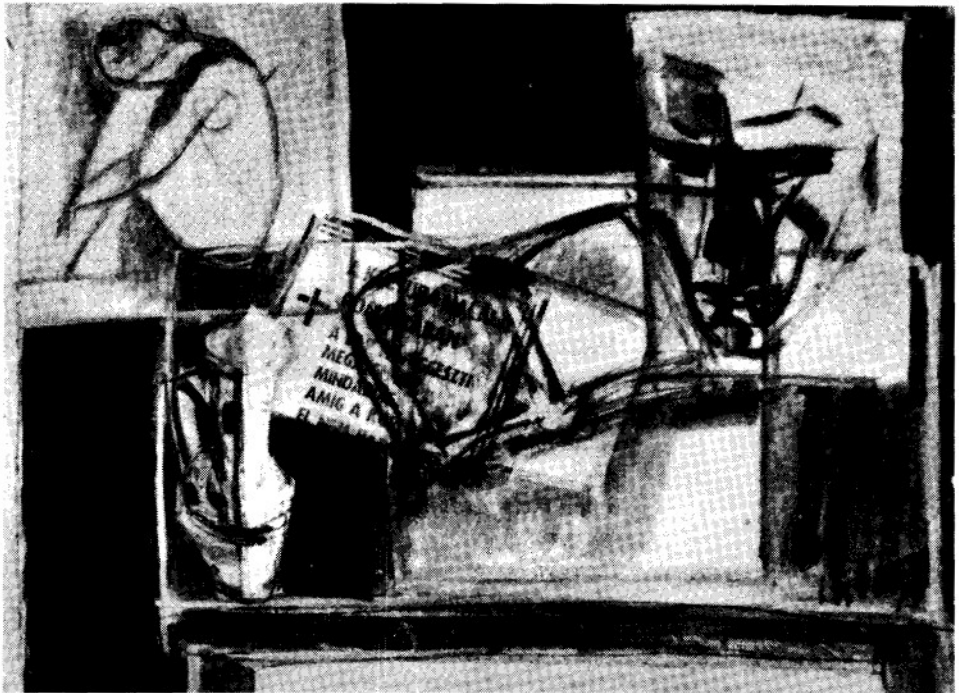
*Valami nő billent elé.
Aztán ki.
Vagy ő – nem tudom.
Valamelyik.
Inkább a nő – úgy volna jobb.
Mennyi mindent letagadhatunk,
akkor, ha a nő.
A férfi dőlését – leginkább.
Hogy nem céltalan lődörög.
Mert más is (például).
Például a nő.
Hiába. A nő kibillent,
a férfi arca behorpadt.*

*A nő iszkolt.
Félt. Tudta, a férfi
elébillent, és most ki.
Félt, hátha újra.
Hogy a férfi föltápaszkodik.
Valahogy így: ... van magának.
Van magának macskája?
De nem: a nő
a Kékgolyó sarkánál el,
mire a férfi egyáltalán
fel a Városmajorban.
És pláne messze, mikor
motyogni kezdett volna.
Valami ilyet: Vidd
(vagy vedd – nem tudom)
a két golyómat...
aztán folytatta, durván,
de én
a nő után rohantam,
hogy bemérjem,
mennyi.
Mennyi utat képes
ezalatt megtenni.*

Miklóssy Mária képei elé

Miklóssy Mária, sepsiszentgyörgyi festőművész és művészeti gimnáziumi tanár képzőművészeti neveltetését Kolozsvárt kapta. Egyéni kiállításai – többek között – Veszprémben, Hajdúböszörményben, Csíkszeredán, Sepsiszentgyörgyön, Kolozsvárt és Dortmundban voltak, csoportos kiállításokon Budapesten és Bukarestben aratott figyelemre méltó sikert. A Romániai Képzőművészeti Alap tagja. Művészetét formai és tónusbeli sokoldalúság jellemzi, egységbe ezt a sokféleséget erős festői egyénisége fogja. Környezet és személy(iség) egymást értelmezi képein, még ott is, ahol a személy csak környezetét harmóniába rendező szándékával van jelen. Színei egy, a hétköznapi valóságon túli világot jelenítenek meg – a hétköznapiok iránt érzett mélységes részvétellel. Így lesz Miklóssy Mária festményein *autentikussá* a Lét.

Fried István – Kelemen Zoltán

TANULMÁNY

SZÉLES KLÁRA

Egy nagyigényű líratörténeti szemle

A MAGYAR LÍRA VILÁGKÉPI TENDENCIÁI A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Varga Pál: A gondviselэшhittől a vitalizmusig

Mostoha, sokáig csaknem paragon heverő irodalomtörténeti területek felmérésére vállalkozik Varga Pál. Ha akárcsak vázlatosan jelezzük, hogy mi áll e megállapítás háttérben, körvonalazódhat egyik, legszembetűnőbb része: az, hogy a korabeli költészet – publikált és publikálatlan – anyagának, forrásainak feltárása önmagában is bőven ad munkát. De az adott könyv szerzője nemcsak ezt a célt tűzte ki maga elé. Sőt, az egyes lírikusok művei értelmezésénél sem állt meg. Mindez természetesen szerepel értekezésében, ám része csupán a jóval impozánsabb koncepciónak. Varga Pál a tágabban értelmezett századforduló költői termésének java részét – szám szerint huszonnyolc lírikus munkásságát – méri fel Arany Jánostól Darmay Viktorig, Lévy Józseftől Palágyi Lajosig. S oly módon teszi ezt, hogy életműveik egyedi, belső (társadalmilag, szociálisan, pszichikailag stb. motivált, s végül is poétikai formában kifejezett) kríziseit, megoldásait és kudarcait egy tágabb, átfogó, szintetikus keretben, illetve ennek részeként látatja; egyéni és egyetemes jellegű, tárgyi – esetenként törvényszerű összefüggéseit kutatja.

Bátorságát dicséri ez a célkitűzés, szorgalmát a kivitelezés. Hiszen a feladat kellő minőségű megoldásának számos akadálya van. Ezek közül a gátak közül csupán a csekélyebbek közé tartozik az, hogy bizonyos költőket szükséges kiemelnie, nem foglalkozhat valamennyivel. S a kiválasztás óhatatlanul önkényes. A válogatás részletes indoklása nemigen férne a dolgozat kereteibe. S vajon hol annak a mércéje, hogy valóban a legjelentősebb poétákra kerített-e sort? (Miért elemzi Telekes Bélát, s miért nem Zempléni Árpádot? Miért szerepel Bárd Miklós és miért nem Indali Gyula? stb. – mérülhetnek fel a kérdések.) Az első válasz már a témamegjelölésben adott: *nem* az egyes költők a főszereplők, hanem a műveikben testet öltő líratörténeti folyamat. Mégis, akár már a költő-példák kiválasztásában benne rejlik a következő, lényeges dilemmák láncolata. E közeli vizsgálatra kerülő életművek, művek kijelölése nyilvánvalóan elválaszthatatlan a kutató kialakított szemléletétől, koncepciójától, munkahipotézisétől éppúgy, mint ahogy mindegyik szorosan és kölcsönösen összefügg az anyag megvilágítási szemszögeivel, alkalmazott vizsgálati eszközeivel, azaz, főként: módszerével, választott alapfogalmaival (fogalmi rendszerével); s az ezekből természetesen következő terminológiáival, nyelvezettel, magával a megfogalmazásmóddal.

E felsorakoztatott feladatok megoldási színvonala pedig evidens függvénye az értekező elméleti tájékozottságának, anyagismeretének – tehetségének, érzékenységének.

Varga Pál tisztaban van vállalkozása követelményeivel. Felméri feladata sokrétűségét, s látja veszélyeit, korlátait is. A maga elé tűzött cél határozott és nagyvonalú. A múlt század közepétől (visszapillantásként a 18. századtól) a 19–20. század fordulójáig (előretékités formájában a 20. század első feléig) rajzolja fel a líratörténeti változások folyamatait. A hazai költészet átalakulását vizsgálja, de ezt a korabeli tágabb, európai líra-, irodalomtörténeti egészhez méri. Eközben figyelemmel kíséri a transzformációk mögött álló kultúr- (stílus)történeti, illetve társadalmi-gazdasági eltéréseket, s ezek hatását. E szinten tekinthetnénk a szociológiai szemléletű irodalomelméleti iskolák hívének (Lukács György, Arnold Hauser, P. Bordieu, Lucien Goldman). Ámde Varga Pál vizsgálódásaiban az előzőeknél kiemeltebb, más szerepet kap a pszichológia, a filozófia – teológia (ahogy ezt a címadás is elárulja); s mindegyik voltaképpen segéd-diszciplínaként szolgál az elsődleges: esztétikai, poétikai elemzésekhez. Ily módon a már említett szintetikus igény eléréséhez – több szakterület tapasztalatait egyéni módon kombinálva – önmaga teremti meg, kísérletezi ki saját eszköztárát, módszerét, terminusait, nyelvezetét.

Lényegét tekintve két oldalról (két egymást kiegészítő oldalról) közelíti meg tárgyát. Egyrészt: madártávlatból, az irodalmi folyamatok tér- és időbeli egésze felől vizsgálja az egyes életműveket, műveket, poétikai megoldásokat. Másrészt: az egyes életművek, lírai darabok, poézisrészletek kinagyított képei felől világítja meg a formátörténeti, kifejezésbeli átalakulás ezerszínű variációit, gyakorlatát. Így mintegy komplementerként korrelatív módon egyezteteti, kontrollálja egymással a távlati körvonalakra vonatkozó, és a közeli, érzékletes megfigyeléseket; az elméleti elgondolást és közvetlen tapasztalatot. Úgy vélem, hogy kérdésfeltevésének módja megegyezik azzal a jól megokolt alapelvvel, amelyet például Lucien Goldmann így lát: „...a humán tudományokban a lényegesnek az esetlegestől való szétválasztása csupán az elemeknek az együttesbe, a részeknek az egészbe való beillesztése révén történhet meg. Éppen ezért, [...] a humán tudományok terén a módszer kérdése a következő: miképpen szabdaljuk fel az empirikus adottságot olyan *relatív totalitásokra, amelyek eléggé önállóak ahhoz, hogy keretül szolgáljanak a tudományos munkához.*” (A rejtőzködő isten, Bp. 1977., 31. l., kiemelés: Sz. K.) Varga Pál számára az „empirikus adottságokat” főként a múlt század második felének kiválasztott huszonnyolc költője, világa és versvilága jelenti. Miképpen „szabdálja fel” ezt „relatív totalitásokra”?

Az értekezés kilenc nagy fejezetének zöme (hét fejezet) egymásba szövődő líraelemzési sorozatokból áll. Sőt, szorosabban véve tulajdonképpen csak a bevezetést követő nagy egység (*A költői világkép funkciója*) képvisel főként elméleti jellegű, elvont fejtegetést, a dolgotat teoretikus megalapozását; az összefoglaló, záró fejezet (*A gondviselészittől a vitalizmusig – és tovább*) immár az elemzéssorozatok birtokában, példák nyomán szűri le, fogalmazza meg a munka következtetéseit. Mégis, a disszertáció korpuszát adó „empirikus anyag” többféle módon elméleti fonalakkal átszőtt; pontosabban belső egymásra utalásainak szisztematikus szövevényéről beszélhetünk. Vagyis: az egyes irányzatok jellemzésénél csakúgy, mint az egyes költők, versek vagy verscsoportok, műfajok analízisének – stílusjegyek, jelentésrétegek, költői technika szempontjából egyaránt időben vissza- és előrepillantva rokon jelenségekkel társít. S hasonlóan jár el kortársak, elődök műveinek, stílusgesztusainak, fordulatainak stb. összevetéseivel is. Párhuzamok, ellentétek kidomborítása, az egymás mellé állítások változatai új és új árnyalatot fedeztetnek fel; egy vagy több vonulat különböző lánczemeinek összekulcsolódását láttatja. Így permanens módon növeli a lírai darabok és elemek értelme-

zési körét; miközben él a lehetőséggel, hogy egymást is megvilágítsák. Például Arany *Dante* című verse egyfelől alkalmas lesz a Baudelaire-rokonság és távolság érzékeltetésére (örvény, mélység, rejtélyként megélt lét), alkalmas a balladakompozícióival egy-
 lényegű Arany-karakter hangsúlyozására („a titokzatosság, talányosság reddőivel” palástolt rettenet), Szász Károly, Lévy József, Gyulai Pál versvilágaitól való éles eltérés kiemelésére; rámutat, hogy találkozás is a Dante-vers Erdélyi János ekkoriban megfogalmazott gondolataival, a Fichte kapcsán felemlített „őslét”-tel; majd Madáchcsal hasonlítva – ugyancsak e vers nyomán – annak látja kivételes jelét, hogy Arany az egyébként protestáns puritán felfogásától eltérően itt a Madáchéhoz hasonló „katolikus misztikumélmény felé” tett lépést. Másfelől, s más fejezeteiben visszautal erre az Arany-műre, mint egy később elvesztett irány jelképére, például Telekes Béla ritkaságszámba menő gondolati-poétikai kísérlete, az *Atlantis* kapcsán. E párhuzam révén fokozatok sorozataként idézi emlékezetünkbe Vajda János „kvázi-transzcendens” utalásait, illetve (a különbségek érzékeltetésére) Endrődi Sándor megmutatózó érzékét a korrespondenciák iránt, amelyeket – költőileg – többnyire a magyarázattal ront el. Ez utóbbi gondolatmenetet Schiller, a szépség látszattá válására vonatkozó eszméi indíttatásával s ez eszmék keretében szövi egységessé.

Ez a fajta eljárás – elméleti fejtegetés és gyakorlati analízis egymásba szövése az értekezés egyik eléggé alig méltányolható erénye – az értekezés java részét jellemzi. Mégis, még ha szinte „művi beavatkozásnak” érezhető is, a bírálat jobb áttekinthetősége érdekében Varga Pál munkáját alapvetően kétféle vonulatra, rétegre osztom. Megkülönböztetem, szándékos absztrakcióval (a fent jelzett és egészében méltányolt összeszövöttségén belül): az *elemző* és az *elméleti* jellegű okfejtéseket.

I. Varga Pál a „világképi paradigma átrendeződésének” évszázado(ko)n átnyúló folyamatát követi figyelemmel, kezdve Kölcsey Ferenc lírájától az átrendeződés radikális fordulattá válásáig, perspektivaként Babits, Kosztolányi, Ady költészetéig. Eközben fontos szerepet játszik a népies nemzeti irány, pontosabban költészeti érvényesülésének, esztétikai értékvesztésének részletes, oknyomozó követése. Így például az irányzat egyes verstípusain, poétikai jellegzetességein belül is a világképi eredők: az illúzióvesztés fokozatainak, változatainak analízise. Ugyancsak e kereten belül megtaláljuk a szentimentális-biedermeier irány speciálisan századvégi megkülönböztetett funkcióit, értelmezését, s főként költői alakzatait; a retorikus líra útjának, megoldásainak, megoldáskísérleteinek, illetve kudarcainak útját; impresszionizmus és szecesszió, romantika és szimbolizmus megközelítésének avagy újrafelfedezésének ötvözeit, előrejelzéseit – érzékeny elemzősorozatok formájában. Olyan folyamatrajzot ad, amely minden pontján meghatározott költői csoportok, irányok, életművek, egyes művek, poétikai fordulatok tüzetes elemzésére, elemző összevetésére épül, megállapításai mögött mindig magának a költészeti anyagnak, a poézis tényei sokaságának alapos ismerete, feltárása áll. Innen ered munkájának egyik fő értéke, eredménye. Egyrészt az, hogy számos, eddig hiányzó, kevésbé ismert (netán ismeretlen), kevésbé méltányolt, megmértett életmű, vers, stílusösszefüggés stb. értékeire, irodalomtörténeti szerepére hívja fel a figyelmet, mérlegeli, helyét kijelöli, többször úttörőként. (Például Lévy József, Dalmady Győző, Vargha Gyula, Bárd Miklós, Telekes Béla, Makai Emil, Kiss József, Erdős Renée, Szilágyi Géza, Ábrányi Emil, Palágyi Lajos, Darmay Viktor esetében, de Endrődi Sándort, Rudnyánszky Gyulát, Szentessy Gyulát is idesorolhatjuk.) Másrészt az ismertebb (netalán jólismertnek számító) életművekről is új, eddig ismeretlen, eredeti megfigyeléseket közöl. Kialakított, egyéni összefüggésrendje megvilágításában olyan lényeges, meg-

bújó módon jelen lévő, árnyalatnyi vonásaikra vet fényt, amelyek teljesebb, rétegeltebb, hitelesebb körkép elemeiként kerülnek így szemünk elé. (Arany János, Vajda János, Reviczky Gyula s másoknál.)

Mindezen belül is kiemelek néhány különösen jeles, felfedező értékű fejezetet, fejezetrészt. Például a Komjáthy Jenővel, Czóbel Minkával foglalkozó részeket. Állításaim, ítéletem igazolására és szemléltetésére pedig az első kettőt fogom közelebb hozni. Azért is éppen e két költőt (Komjáthy J., Czóbel Minka), mert értekező rendszere, felfogása értelmében ez a két költészet az, amely a szimbolizmus közelébe jut, amely legmesszebb jut előre a poétikai modernizálódás útján.

*Komjáthy Jenő*ről olvashattunk már több, irodalomtörténeti helyét kijelölő: újabb, érzékeny, elmélyülten elemző tanulmányt. Mégis, Varga Pál az első, aki alapvetően új, az eddigiéknél teljesebb vizsgálat tárgyává teszi életművét, szemléletét, líráját. Általánosan elfogadottnak tekinthető a megállapítás, hogy ez a költészet Ady szimbolizmusának legközelebbi előkészítője, mintegy közvetlen előzménye. De Varga Pál vállalkozik először arra, hogy túl az eddigi találó, figyelmes jellemzéseken, mintegy lépésről lépésre kövesse magát a költői *utat*, ahogyan a népi-nemzeti, illetve retorikus, majd szentimentális költészetek vonzásoköreitől, rokonságaitól eljut a maga sajátos szimbolikus jellegéig. A fokozatok figyelemmel kísérésénél vezérfonala a kezdettől kiválasztott költői világkép, illetve ennek változása, átalakulása, azaz ezen belül is a megkülönböztetett, lényegesnek bizonyuló árnyalatok. Itt ez különösen jelentősnek mutatkozik. Tanúi lehetünk annak, hogy miként válik Komjáthy Jenőnél a *szubjektum*, s az egyéni intuíció kiváltságos jellegűvé.

Eszerint Komjáthy Jenőnél a *szubjektum* közvetít az ideál felé (részben oly módon, ahogy már Arany Jánosnál is hangsúlyozott a szubjektív közvetítés), részben elődeitől eltérően, speciális módon nemcsak közvetít ehhez az ideális világhoz, hanem meg is *teremt* azt. A költő szenzibilitása, szerelmének extatikus átélése, kifejezése elválasztja, megkülönbözteti a népies nemzeti iránytól, s továbbvihetné a vitalitás felé, szerelem és idealitás azonosítása felé (a romantikus hagyomány szellemének is megfelelően), ámde a költő ettől visszahúzódik, a szerelmet teljes szublimálás formájában éli és fejezi ki, azaz elfordul a vitális iránytól. Hasonlóképpen, miközben érintkezik Vajda János panteista, titokfejtő, kérdező magatartásával, lírikusi útja el is kanyarodik Vajda irányától, mivel Komjáthy érzékeli a valóság démonikus, dionüszoszi mélyét, jellegét, s főként – Vajdától eltérően – nem mitikus, filozófiai formákban, hanem saját motívumrendszere keretén belül ad ennek hangot. Egészében: a vitalisztikus indíttatástól eltérve, s helyette a tiszta szellemiség közegének megteremtését, költői kifejezését választja. Ez a törekvés az, amelynek nyomán költészetében a tárgyias, tapasztalati valóság „*kiiktatnivalónak bizonyul*”, jelentésnélkülinek. Célja az eleváció mint „*testtelen emelkedés*” lesz. Ennek pedig nélkülözhetetlen eleme az, hogy az „Én” és az Ideál (Isten) misztikusan egyesüljön.

Igen árnyalatosnak, értékesnek tartom azt a módot, azt a finoman körülrajzolt, jó érzékkel kidolgozott differenciálás-sorozatát, ahogyan Varga Pál Komjáthy Jenő sajátos eszmélkedési, költői útját jellemzi, több felől közelítve, keresve eltérő vonásait. A francia szimbolistákkal szembeállítva úgy látja, hogy míg ők miszticizmusukkal mintegy átitatták az evilágiságot, addig Komjáthy miszticizmusából *kizárta* az evilágiságot. A századvég misztikus irányzatával történő találkozását, annak terét másként, de pontosan határolja körül. Tudjuk, hogy Komjáthy a Madách Aladár által képviselt spiritiszta vonalat jól ismerte. Ez az angol empirista-kriticista hagyomány követését

jelenti, mely szerint a túlvilág létét is *tapasztalati* alapon állítja, s így érvel mellette, akárcsak a lélek halhatatlanságának ellenőrzött tényként létezése mellett. (Varga Pál szellemesen: „magával a pozitívizmussal vélte legyőzni a pozitívizmust.”) De joggal emeli ki, hogy ennél fontosabb szerepe van Komjáthy felfogása alakulásában Schmitt Jenő Henrik munkáinak és a spinozizmusnak. (V. P. nézete megegyezik itt az időközben megjelent Eisemann György-tanulmányával. – *A létformák ritmusa*. Misztika és gnózis K. J. lírájában, in: Újhold-Évkönyv, ill. *Végidő és katarzis*, Orpheusz, 1991.) Mindezen belül kiemeli a Komjáthy-felfogás lényegét. Azt, hogy a szubjektumban, az „Én”-ben feltáruló jelenség, az „Én” maga a lényeg. Ez az „Én” képes *közvetlen* megismerésre. Így tehát nemcsak megfelelés van a képzetek és dolgok között, hanem jóval több. Tulajdonképpen az egotizmusig jut el így, majd tovább, az istenülés vágyáig, eufóriájáig. Az eleváció ennek eszköze.

Ez a vilásképi változás, amelynek nyomán a versek is átváltoznak. Miután a tárgyi világtól elkülönítette magát a költő, kiesik számára a tárgyi világ jelrendszere is, s így egyetlen fő eszköze marad: a nyelv. Ezen a ponton eljut Varga Pál eszköztárának mesteri alkalmazásáig. Nemcsak azért, mert előveszi, feltárja az eddig lényegében (vagy csak kutatók által ismert) Komjáthy Jenő-feljegyzéseket, töredékeket, terveket. Még csak azért sem, mert értelmezi ezeket. Hanem azért, mert ez a felfedés és értelmezés megnyugtató, meggyőző módon a legrebuszterűbb, leginkább homályos, félig megvalósult, töredékes betű-, számjелеk sorának is átfogó értelmét láttatja. A magyar nyelv nagy működszótárát kívánja összeállítani Komjáthy Jenő, és ez a szándék éppúgy, mint a fennmaradt papírjegyzékek, -szeletek, szósorok, tekinthetőek félbemaradt torzókknak, netalán érdektelen piszkozatoknak, csupán találgatási lehetőségeket kínálnak? Kétségre vonható, egyáltalán fontosak-e; feltehető, hogy nem többek holmi felgyűlő szellemi hordaléknál, esetleg salaknál. De Varga Pál meggyőzően összerakja ezeket a mozaikos darabokat, és értelmezi. Eszerint éppen a már említett, hangsúlyozott nyelvre hagyatkozás az, amely miatt a költő felfogása szerint: *nem a dolgok, hanem a szavak* állnak egymással bűvös kapcsolatban. Innen eredezteti Komjáthy Jenő neologizmusait, a rímeknek tulajdonított különös szerepet, s a 12-es számrendszerhez fűződő vers-, kötetterveit: ahol a ciklikus beosztástól a versek számaig a *misztikus teljesség* a cél. Erre egyfelől a már említett Schmitt Jenő Henrik 12-es dimenziórendszerére ösztönzi. (Varga Pál meggyőzően sorakoztatja fel a filozófiai elmélet és a kötetvázlatok rendszerazonosságait, elnevezéseik hasonlóságát stb.) Másfelől a tervezett *Ősigék* című sorozat *A teremtés daltai* című versek félbemaradt kidolgozását, s mindezek szoros, közvetlen összefüggését, továbbfejlesztését *Az öntudat bölcsessége* című vázlatában, ahol az én és az univerzum azonosulásától, az istenülés élményétől ennek megosztásáig, s a közös elevációig, az istenemberek közösségéig egy összefüggő gondolati-nyelvi-költői elképzelés ölt vázlatos testet (készül testet ölteni), amelyet joggal nevez Varga Pál „misztikus lírai antropológiának”. S mindezek nyomán, továbbfinomítva az esszencia kivonását, Varga Pál Komjáthy egyszemélyi, költői specialitását főként a *valóság kiküszöbölésében* látja, s azt állítja, hogy óriás léptékű, több oldalról újabbfajta gondolkodóba ejthető terveinek megghiúsulása ellenére – ma is meglévő *költői értékei e különös tervből* származnak. Vagyis: tárgy-világ felidézés helyett az olvasót szuggerralja, mikor költői élményei igazat kívánta átadni. S főként ennek köszönhető, hogy a magyar líratörténetben még eddig nem került egymáshoz ilyen közel *fogalmi és indulati* szféra – majd csak Adynál.

Czóbel Minka pályarajza másfajta, igen alkalmas példa arra, hogy felmutassa a Varga Pál-féle megközelítés erényeit. Az ő nagyítója követhetővé teszi azt, hogy

Czóbel Minka nemcsak a népi-nemzeti iskola mintáitól jutott el egy bizonyosfajta szecessziós versmodellhez (mondhatnánk, kvázi-versmodellhez), hanem azt is, hogy ez az út miként és milyen árnyalatokban mutatja fel létét, a kortársak hasonló műveitől való eltérésben azoknak a jegyeknek (netalán csírányi) megjelenését, amelyek később viszont éppen a tárgyiasság sajátos formáiban, a bizarr témák, motívumok megjelenésében (boszorkány, denevér, lepke stb., vö.: *Maja fátyla, Boszorkánydalok*): mind a szecesszió jelentkezését, mind pedig e jelentkezésnek visszavontságát, viszonylagosságát, retardáltságát hordozzák. A kortársaitól megkülönböztető indíttatások közt számba veszi azt a hipotézist is, hogy „érzelmi élete kudarcai” befolyásolták. Úgy véli, hogy női tartózkodása nyomán alakít ki egy – a Vajdáival szöges ellentétben álló – lírai magatartást. Azaz, míg Vajda János vágyai beteljesületlenségét kozmikus méretűvé nagyítja, addig Czóbel Minka fordítva, felfokozás helyett eltitkolja a beteljesülésemény fájó hiányát. Elfojtja, szublimálja, s oka lehet ez annak, hogy a „vágytalan boldogság” lesz az eszménye. A kortársaktól eltérő vonása lesz így hangsúlyozott individualizmusa is; az, hogy az egyén (a pótolhatatlan egyén) elmúlásának tragikumát panaszolja. Mindezt úgy véli Varga Pál, hogy Czóbel Minkánál a vitalizmus igénye és iránya három főágra, változatra bomlott szét. E három elágazást ő negatív panteizmusként, illetve a szenzuális esztéta panteizmus gyanánt, avagy a vágytalanra tett boldogság sóvárgása megnevezéseivel különbözteti meg és jellemzi. Mindhárom az elmagányosodás, passzív, kontemplatív szemlélet, s vele a tárgyas líra, az úgynevezett „üres idealitás” (Hugo Friedrich) kifejezése, megközelítése felé visz. A lírai kifejezőmódban pedig Mallarmé költészetével rokonítja. E háromféle fokozat poétikai síkon egyrészt azt érzékiség kegyetlenségbe váltása, a „brutális kíváncsiság” vonzalmaiban ölt testet, a romlás borzongó élményének vonzásában. (*A kígyó, Megölt kígyó, Fehér lepkék* stb.). Ezek a példák abszurdok és morbidok. Halál és szexualitás találkozásai, kifejezései (majom és apáca a *Virrasztó* című versben), szadista perverzió és vallásos áhítat hasonlósága (ahogy Pór Péter beszélt erről), ugyanakkor a szerelem moralista elutasítását is képviselik. Másrészt (a „szenzuális esztéta pantheizmus”) költészetként romlás, démon, Dionüszosz nélküli természet; ezektől az elemektől megtisztított természet – a Czóbel Minka által specifikusan megjelenített, poétizált természet – formájában ölt testet. Ezt a természetet joggal illeti az értekező a „szűrt”, „stilizált”, „steril” jelzőkkel. Joggal állapítja meg azt is: ez egyfajta egyedi szecesszió: kivonulás – de csak és főleg az esztétikumba. Mintegy a cél, korlát, s egyben menedék szerepét tölti be az esztétikum; menedéket az alantas erők, szférák ellenében, a köznapival szemben. Megvalósulásának pedig jellegzetes eszköze a „verbális ingerkeltés”. Megokoltnak látom a párhuzamot (egyúttal az eltérések érzékeltetését) Oscar Wilde, Gustav Klimt, Max Klinger és társaik világával. Czóbel Minkánál a fent jelzett keretek, korlátok közt kap teret a bizarr és a meghökkentő iránti vonzalom. Nála – a szerző találó meghatározását idézve – „a természet mintegy a bűnbeesés előtti állapot”-ban szerepel. (Példa lehet erre *A boszorkány és a medve, Mozgó sírkövek* című verse stb.) Végül is az eredmény a morális korlát ellenére: a csodásnak, bizarrnak, morbidnak – együttesen irreális közegeknek – szuggesztív közvetítése. Varga Pál joggal nevezi ezt „a lírai szituáció elvalótlantatásá”-nak, s Vajdával, Reviczkyvel, sőt Komjáthy Jenővel is ellentétbe állítva, az ő lírájuk világától eltérően a „mesei-játéki irrealitás” megteremtésében, a szecessziós dekorativitásban jelöli meg a Czóbel Minka által feloldott, elsőként kipróbált magyar költészeti lehetőségeket. Mindez egyúttal a költői világkép átrendeződése folyamatán belül, a tapasztalati valóság közvetlen megjelenítésétől való távolodás egy fokozata gyanánt kap helyet, kiemelve a vizuális hatástényezők

új szerepét. (Hozzátenném: az auditív tényezők sem jelentéktelenebbek. L.: *Fehér farkas, A győzelmes, Halványarcú lányok, A Betlehem, Gyémánt kerub, A fekete lovas* stb.)

A szimbolista jelleg felbukkanására és viszonylagosságára kitűnő példára talál Varga a költőnő speciális „tükör”-motívumaiban. Ez a „tükör” az ő felfogása szerint később központi szimbólummá nő, valóság és látszat helycseréjének jelentését hordozza. Összegezően úgy látja, hogy Czöbel Minkánál a vers már nemcsak irrealitást jelenít meg, hanem ez a mozzanat jelentőségében tovább nő: a költészet úgy lép fel, mint a valósággal (tapasztalati valósággal) szemben magasabbrendű tartalmat közvetítő szféra.

Szándékosan két, egymáshoz közelálló (a dolgozatban egymást követő) életmű elemzésének példáit emeltem ki. Úgy vélem, hogy így már e vázlatos bemutatások nyomán is érzékelhető, miként szövődik szerves egységbe az egyedi költészet(ek) analízise(i) a hazai és világirodalmi elődök, társak, majdani követők/utódok párhuzamaival, érdemi összehasonlításokként. Részben az is kiderülhet, hogy amiként az egyes verseket, versorozatokot, műfajokat, áramlatokat a kortársi, irodalomtörténeti vonulatok tágabb köreihez méri, közéjük illeszti be Varga Pál; akként az irodalomtörténet (művészettörténet) gyakorlatában általánosan elfogadott irányzatmegjelölések (romantika, impresszionizmus, secesszió stb.) ezek poétikai karakterraja a példák tüzetes elemzése során új vonásokkal bővül, pókhálófinom árnyalatokkal dúsul éppen a differenciálások révén. S ez vonatkozik háttereik, okhálózataik, megnyilatkozási formáik változataira is.

Példaként a „szentimentális-biedermeier” irányzat lírájának jellemzését említem. Itt miközben újólág figyelmeztet arra, hogy a kelet-európai társadalmakban gyakorta egymás mellé kerülnek már meghaladott és még csak születő áramlatok, stílusjegyek, s e jelenséget „torlódott” jelzővel illeti, aközben előtérbe állítja a „boldogság”-fogalom jelentés- és szerepváltozását. Felmutatja, hogy a „boldogság”, amely egyéni és közösége volt hajdan, miként egyszerűsödik itt az idillizált szerelem boldogság-fogalmává mint céltértékké, majd tovább, a „törvényes”, „erkölcsös” szerelem, a boldog családi fészek színóimájává. Miként jut el a „szív törvényeire” való hivatkozás az önkorlátozás önzésig szűkülő változatáig (Rudnyánszky Gyula). Követi magát az utat, azt, ahogy Reviczkynél még a boldogság elutasítása, a lemondás gesztusa más, kortárs költőknél belső vívódás nélküli érzelmes moralizmusig sekélyesedik (Telekes Béla, Endródi Sándor bizonyos verseiben stb.). S hasonló fokozatokon át az illúzió elvesztése, az „eszmény” maga lassan csak mint a szubjektum lelki tartalma létezik; az „álom” pedig a könnyebb vigasz, a „színes hazugság” jelentésével szerepel a versvilágokban. S a kiemelt fogalmak, lírai kifejezések poétikai, esztétikai hitele az, amely csökken, sőt megszűnik – a jelzett folyamat során. Miközben e – Reviczky utáni – költők a hajdani, naiv összhangot próbálják rekonstruálni (azt az összhangot kül- és belvilág között, amely a népköltészetben, s Petőfinél oly természetesen adott), saját koruk valóságában kénytelen mesterkéltté, hiteltelenné válnak.

Ennek a fajta poétikailag értelmezett, árnyalt irányzatrajznak a méltánylását joggal keretheti a múlt századi magyar líratörténetben vezető szerepet betöltő népies nemzeti áramlat közeli, érdemi megvilágítása; különös alapaossággal végiggondolt átváltozása. Varga Pál rigorózus pontossággal egymástól jól elhatárolt lírikusi/lírai típusokat különböztet meg; úgy is, mint lépcsőfokokat. Lépésről lépésre követi egyrészt a „látomásos elem visszaszorulását”, amely párhuzamos a hangulati tényezők előtérbe kerülésével; másrészt az ezt előidéző illúzióvesztés nyomait is: a korábbi állapothoz való visszatéréstől ellentétes tudatállapotok szembesítéséig, az illúzióvesztés, s következményei elleni védekezésig.

Összegezve: a kiemeltekhez hasonló módon a felsorakoztatott huszonnyolc költő (ha érthetően nem egyforma hangsúllyal és részletességgel tárgyalt módon) műveit, életművét ragadja meg a szereplő irodalmi irányok, csoportok rajzainak keretébe ágyazva; gyakorlatilag világszemléletük változásán, „költői világképük” átalakulásain, belső ellentmondásosságain keresztül. Így poétikai, műfaji, nyelvi alkotás-lélektani, stilisztikai stb. erényeiket, illetve megtorpanásaikat lényeges vonásaikban, s ugyanakkor részletekben gazdagon mutatja fel. Az egyes lírikusoknál az egész változás oldaláról vet fényt a részletekre, ily módon jelölve ki helyüket a folyamaton belül; magát a líra-történeti átalakulás teljes képét pedig e részletelemzésekkel, mélyreható, alapos, kölcsönösen egymással átvilágított mivoltában teszi érzékletessé. Így igen nehezen megragadható, s megnevezhető elmozdulásokat, egymástól elválaszthatatlan lelki, gondolati, mentalitásbeli, illetve magatartási és kifejezés módbeli nüanszokat tesz egymástól megkülönböztethetővé, többször markánsan körülrajzolhatóvá. Végetetül egy jó évszázadon át végbemenő irodalomtörténeti változás körvonalazódik előttünk, s ugyanakkor e folyamat mikrorészeit is közelről követhetjük. Azaz, Varga Pálnak lényegében sikerül megvalósítania tekintélyes vállalkozását.

*

Ez annál inkább tiszteletre méltó, mivel felhasznált eszköztára nem mindenütt és nem minden tekintetben áll kellőképpen segítségére. Nem a források feltárására, kezelésére, s a közvetlen, irodalomtörténeti természetű szakirodalom felhasználására gondolok. E tekintetben az értekező munkája példásnak nevezhető. Ámde hiányolom két alapvető eszköz kellő jelenlétét: egyfelől az elméleti háttérét, másrészt az ettől óhatatlanul elválaszthatatlan terminológiát. Feltételezhető, hogy a jelölt szándékosan tartózkodott attól, hogy valamely meghatározott irodalomelméleti irányhoz, iskolához csatlakozzon, s ez – feladata összetettsége révén – különösen érthető. Azt a megoldást választotta, hogy több, különböző irány képviselőitől egy-egy (a feladatához alkalmasnak ítélt) elemet vegyen át, s főként általánosabb, filozófiai, esztétikai, szociológiai stb. fogalmakkal éljen. Akár már a címadásnál is tapasztalhatjuk ezt. S ha a „gondviselési” esetében el is fogadjuk, hogy az egyistenhit főbb európai, tételes vallásainak közös megjelölése; a „vitalizmus” fogalom már feltétlen definiálást kívánt volna. Miként értelmezi ő a kifejezést? Melyik fajta vitalizmus, avagy melyek összessége az, amelyre itt utal, hivatkozik? S hasonló gondjaim vannak más, kulcsfogalomként szerepeltetett terminus technicusaival kapcsolatban is. Hiszen szakkifejezésnek kell tekintenünk a sűrűn szereplő „költői világkép” megjelölést, de saját határozott értelmezésével, avagy más szerző értelmezésére való hivatkozással nem találkozunk. Enyhíti ezt a hiányt némi-képpen azzal, hogy következetesen, egyértelműen alkalmazza a kifejezést, s elemzése során így mintegy a gyakorlat magyarázza az elméletet. Ámde ezzel együtt is túlterhelte válik a terminusok jelentésköre a további fejtegetések során. Olvashatunk „új világképi paradigmáról”, „világképi törekvésekről”, „világképi fejlődésről”, „világképi küzdelemről”, „világképi megküzdöttségről”, „világképi állásfoglalásról”, illetve „átfogó, a műveltségi-költői tradíció által motivált világkép talaján” létrejövő műalkotásról stb. Azon is fennakadok, miként lehet „A költői világkép felszámolásáról” beszélni a század-utón? (8. fejezet címe.) Vajon fel lehet számolni a költői világképet? S ha igen, akkor egyszerűen nincs egyáltalán? Világkép *nélkül* van a költészet, ha van? Különösen a címekben zavaró az effajta kifejezés mód.

Az értekezés megfogalmazása során főként a bevezető fejezetek esetében éreztem igen nehézkesnek és kellő lábjegyzetekben hiányosnak az olvasottakat. (L.: A költői világkép funkciója c.) Akár a „számunkra való intenció”, s a „magánvaló intenció” esetében hiányzik annak megjelölése, hogy milyen filozófiai rendszer, milyen szerzők, művek alapján él az adott terminusokkal. S ha itt feltehetően Kant a forrás; másutt szintén jegyzet nélkül hivatkozik többször az idézőjeles „rejtőzködő lét”-re. Ismét csak úgy vélhetjük, hogy Heideggerre gondol, s közismertségére számít. Nem alaptalan ez a feltevés, ám ez nem mentesíti a pontos megjelölés kötelezettségétől, különösen nem egy tudományos minősítésre benyújtott dolgozat esetében. Hasonlóan nem vagyok kibékülve a „naiv kongruencia” meghatározás nélküli szakkifejezéssel. Honnan való? S miben különbözik a „naiv összhang”-tól? Ugyanígy említem meg a „kortikális dominancia” terminust, avagy „a nyelv ősi kettősségére” való utalást stb. (Vö.: 73, 126, 425. l., de más helyeken is.) Természetesen jogában áll az értekezőnek az, hogy egyéni fogalmakat, szakkifejezéseket alkosson, ha szükséges, de ezeket meg kell határozni, s persze számolnia illik elméleti szakirodalmi előzményeivel, lehetőleg napjaink szintjén. Az önkényesség látszatától is óvakodva ellenőrizhetővé, igazolhatóvá kell tennie eljárását.

Feltehetően éppen a gondosságra törekvés okozhatja a könyv első fejezeteinek nehezen követhetőségét. Azt tapasztaltam, hogy az I. kötet oldaláig jutva tudtam elmerülten olvasni, sőt élvezni fejtegetéseit. Körülírásai esetében választott anyaga fontos szerepet játszik: kissé mintha úgy járna, mint költői, azaz a „világképi paradigmák” között, stílusváltások határain mozogva, kifejezésmódja is fokozottan a kényes absztrakt és metaforikus kifejezések közötti megnevezések határterületévé válik. (Hangsúlyozom a „fokozottan” megszorítást, mert művészetekről szólva más kor, más téma esetén is szinte általános ez a gond.) Varga Pálnál e fokozottan jelentkező stíluskérdésnek tulajdonítom a sokszor túlzott sarkítást; s azt is, hogy a költők alkotó tevékenysége esetében többször túl direkt módon, s túlzottan tételezett nála a tudatosság. A megfogalmazásbeli döccenők is innen erednek, de – hozzá kell tennem – a stilisztikailag is kitűnő formát öltő telitalálatok is. A maga elé tűzött elsődleges cél: a folyamatrajz hangsúlyozása okozza azt is, hogy helyenként az egyes versek *esztétikai* minőségének szempontja mintha háttérbe szorulna, sőt, ki is iktatódna a szemlélet köréből, utat adván esetleges félreértésnek. (A két aspektus kereszteződésének jó példája lehet Vajda *Gyermekkorom tájéka* c. versének analízise.)

Mindezzel együtt Varga Pál munkájának egésze arról tanúskodik, hogy az utóbb sorolt, kiigazítható vétségek ellenére sikerült megoldania feladatát. S ez a vállalkozása jelentékeny, időszerű, hiányt pótló. Eléréséhez merészen saját maga által kialakított, eredeti koncepcióra támaszkodott, amelyet részletes elemzései rendszerével igazolt, s igen gazdag, mély, árnyalt képet alakított ki a 19. század második felének jórészt kisebb, kevésbé figyelemmel kísért költőiről. Munkája módszertani kísérletként is érdekes, hasznos. Önálló kutatásai nyomán eddig felderítetlen kéziratot tárt fel és értelmezett (Komjáthy Jenő); új, az eddigi irodalomtörténeti képet lényegében kiegészítő, elmélyítő elemzőmunkát végzett. A magyar líratörténet egy jelentékeny, mintegy évszázadnyi szakaszát a világirodalom összefüggésrendjébe állította – egy kiemelt szemszögből –, s eközben a hazai költészet belső áramlatait, poétikai változatait azok indítékrendszerével együtt térképezte fel. Gondolatai kellő elméleti apparátussal való továbbgondolásra serkentenek. (Csokonai Kiadó, Debrecen, 1994.)

JEGYZET

Varga Pál munkájának megszületése idején különösen szembetűnő az idetartozó témakörök háttérbe szorulása. A múlt század második felének költészeténél főként – a mintegy triásként kiemelkedő – Vajda-Reviczky-Komjáthy Jenő életműveiről olvashattunk külön-külön és együttes, vonulatként áttekintő monográfiát (Riedl Frigyes, Horváth János, Komlós Aladár, Mezei József, Vajthó László, Széles Klára). A kisebb kortárs költőkről kevesebb szó esett. A Petőfitől Adyig terjedő időszak líráját Rónay György és Komlós Aladár több mint harminc évvel ezelőtti könyvei hozzák közel (1958, 1959). Azóta, Németh G. Béla a rá jellemző, elmélyült résztanulmányok sorozatával, Baránszky Jób László Rudnyánszky-elemzésével, Pór Péter tanulmányaival és Czóbel Minka-kiadásával, Danyi Magdolna Czóbel Minka-analízisével, Rába György Komjáthy Jenő verseinek, prózájának újabb kiadásával (1989) járultak hozzá e költészet-történeti folyamatok további feltárásához. Az adott időszak kisebb költőinek újabb antológia-szerű kiadásaként ma is a Csanádi Imre által válogatott *Századvégi költők* című két kötete a legelérhetőbb (1959). Külön kötetben – a már említett Czóbel Minkán kívül – Kiss József, Darmay Viktor és Heltai Jenő versei jelentek meg, eléggé szeszélyes kiválasztással.

Modernség-jelenségek a vajdasági magyar irodalomban

A már régebb óta érlelődő szándékból sarjadó végső elhatározást, hogy a vajdasági magyar irodalmi modernség jelenségeivel foglalkozzak, a Rimbaud-tól kölcsönzött címmel – „Modernnek kell lenni mindenestül”, igaz, megtoldva a kétségbevonásra feljogosító zárójelbe illesztett kérdőjellel – hirdetett konferencia szervezői felkérése és a vele szinte egy időben megjelent vers, Brasnyó István *Mutatványosok* (Magyar Szó, 1994. június 16.) című költeménye adta, amelyet (Brasnyó költészetének mai besorolása ellenére) „mindenestül” modern szöveggént olvastam. Abban, aki valamelyest is ismeri a vajdasági magyar irodalom utóbbi néhány évtizedének alakulásrajzát, felmerülhet a kérdés: lehet-e egy Brasnyó-vers modern? A kétely – ha a modernizmust a szuper-avantgárral azonosítjuk – kétségtelenül jogos, és ugyanakkor teljesen értelmetlen is, nemcsak azért, mert a modern tágabb jelentésű fogalom az avantgárdnál, afféle nemfogalom, hanem, mert jelzi a modernséget meghatározó kritériumok, szempontok tetőlegességét, ingatagságát, következképp bonyolultságát is.

A kihívást – szembenézni a modernség problémájával – számomra csak fokozza annak lehetősége, hogy a vizsgálódás a szakmai köztudat szerint egy jelentős szegmen-tumában kifejezetten modernnek (egyesek szerint moderneskedőnek) ítélt vajdasági magyar irodalom viszonylatában végezhető el. Ez a szembenézés nemcsak lehetőség, hanem szükségesség is, kivált az utóbbi két-három év megnyilatkozásait ismerve.

Aki figyelemmel kíséri a vajdasági magyar irodalom legújabb recepcióját, észre-veheti azt a változást, amely a Symposion által meghonosított és képviselt avantgárral – mint a modernség egyik szélsőséges, ám vitathatatlanul eklatáns változatával – kap-csolatban az utóbbi időben lejátszódik.

Természetes, hogy a hatvanas évek irodalmi hangfalattörésének robaja idővel fokozatosan csitult, de emléke megőrződött. Az egykor irigyelt vajdasági irodalmi modernség, amely a magyarországi irodalomban akkor idegen, szinte tiltott megnyilatkozási formát jelentette, irodalomtörténeti ténnyé vált, de egy ideig, részben ma is még inspirál, főleg fiatalokat, többen követőivé szegődtek, hivatkoztak rá, példálóztak vele, még ha nemegyszer mint egy csodabogárszerű irodalmi kategóriával vagy jelenséggel is, míg nem a nyolcvanas évek végétől kezdve formálódna a mai is tapasztalható viszonyulás változatai.

Hogy ne tévedjek a mindent és semmit tetszetős általánosság erdejébe, megkísérlem túlnyomórészt egyetlen író, a Symposion fémjelezte modernséget a kezdetektől napjainkig legkitartóbban és legkövetkezetesebben képviselő Tolnai Ottó példáján konkretizálni, így bemutatni az egykoron paradigmaváltás értékű jelenséghez való mai viszonyulási formákat.

Alaptény, s ez mindennél fontosabb, hogy Tolnai Ottó verseit, novelláit rendszeresen és gyakran közlik a folyóiratok, megjelennek könyvei. (Az utóbbi tíz évben a *Vidéki Orfeusz* című válogatott versektől errefelé: *Virág utca 3*, regény, 1983, *Rokokó*, versek, 1986; *Gyökérrágó*, versek, 1986; *Prózák könyve*, 1987; *Wilhelm-dalok, árvacsátb*, *Versék könyve* – mindhárom versek s mindhárom 1992-ben, ugyanakkor: *A meztelen bohóc*, összegyűjtött képzőművészeti írások.) A Tolnai-féle irodalmi jelenség tehát jelen van, egzisztál, megismerhető. De otthon, a Vajdaságban inkább csak tudomásul veszik, egyre ritkábban foglalkoznak vele kellő alaposággal, felkészültséggel, a könyvekről afféle ismertető meg-megjelennek, ám értékes elemző kritika nem készül róluk. Egyfelől, mert – sajnos – a közép- és idősebb nemzedék kritikusi vagy elhallgattak, vagy ritkán szólalnak meg, másfelől – ez talán még sajnosabb –, mert nincs vérbéli fiatal kritikus, olyan, aki késztetést érezne ezzel a költéssel, s a Symposionnal mint olyannal foglalkozni, aki pedig erre képes, és foglalkozik is vele (Utasi Csilla), inkább nem otthon publikál. Ezzel szemben az új Tolnai-köteteknek, elsősorban az 1992-ben megjelent három verseskönyvnek örvendetes módon jelentős magyarországi recepciója van. Mindenekelőtt a fiatal, megszólalásuk formanyelvét alakító kritikusok (Bazsányi Sándor, Mikola Gyöngyi, Magyar Zoltán – hogy csak néhány, találmra kiragadott nevet említsek) írtak/írnak nemcsak biztonságot mutató témabeli jártassággal, hanem azonosulni tudó befogadói, s egyben korszerűen elemző készséggel.

Külön recepciós csoportot jelentenek az összefoglalók, melyekben vagy név szerint említődik Tolnai, vagy a Symposionra mint a magyar irodalmi modernség egyik eklatáns példájára utalnak, kimondatlanul beleértve Tolnai munkásságát is. Keresztury Tibor, aki a romániai Kovács András Ferenc költészetéről készít tanulmányvázlatot, a „szemléleti-poetikai” átrendeződés impulzív előzményeit említve írja: „A legfajsúlyosabb [...] ilyen periódus az első *Symposion*-nemzedék, és különösen Tolnai Ottó és Domonkos István hatvanas évekbeli működéséhez köthető” (Keresztury Tibor: „Verezenészász közeleg”. In: Csipesszel a lángot. 1994. 71. old.). Napjaink legtöbb érdeklődést kiváltó tanulmánykönyvében, Kulcsár Szabó Ernőnek irodalmunk 1945 és 1991 közötti történetét vázoló munkájában három helyen fordul elő Tolnai neve. Amikor a szerző a hetvenes évek költészetéről ír, a „költői nyelv dekonstrukcióját” említve, ilyképpen: „Sokkal határozottabb jelzései vannak az ilyen törekvésnek Tolnai Ottó (1940) költészetében, aki – mivel határozottabban nyúlt az avantgarde poétikák hagyományához – versei világába szinte kezdetektől fogva beépítette a képtelen és a lehetetlen játékos tudomásúlvételének nyelvi-poetikai technikáját (*Legyek karfiol*, 1973, *Virág-*

por, 1980).” Másodsorra a prózáról szóló részben utal Tolnaira, ki „*Rovarház* (1969) c. regényével voltaképpen elsőként tette kérdésessé azt a prózapoétikai hagyományt, amelynek jegyében a hatvanas évek magyar epikája próbált szembesülni a korszak új alakban jelentkező kérdéseivel. A *Gogol halála* (1972) c. kötet elbeszélései is azt az avantgarde alkotásmódot részesítik előnyben, amelynek hatásformái döntően az abszurd emberi szituáltságra visszautaló játékos-ironikus szövegszerűségéből táplálkoznak” (136–137. old.). Majd végül Grendel Lajos „elbeszéléskepletét” ismertetve hivatkozik legújabb irodalomtörténetünk szerzője Tolnai relativizáló technikájára (167. old.). S itt kell említeni Fried Istvánnak a könyvről írt kritikája néhány mondatát: „Az egyik ilyen mozzanat – melyről a kritikus a vitatás igénye nélkül számol mint benne megőrződött emlékről –, amely [...] nem kap elég hangsúlyt Kulcsár Szabótól, az a tény, hogy a vajdasági magyar irodalom (és irodalomtudomány), elsősorban az *Új Symposion* és köre, olyan modernnek tetsző vagy 'avantgárd' fejleményeket közvetített a magyar olvasóknak, amelyekről a 'játékonyan' őrködő irodalompolitika elzárta Magyarország érdeklődő publikumát.” Majd így folytatja: „Arról is van szó, hogy Bori Imre első könyveiben egy egészen más magyarirodalom-kép, egészen más XX. századi magyar irodalom jelent meg, mint a 'spenóttal' hitelesített hivatalos felfogásban. Emellett az akkor még szabadabb szerb, horvát és szlovén irodalom és irodalomelmélet számos eredménye jutott be – vajdasági közvetítéssel – a magyar irodalomba, jóllehet, az irodalmi következmények esetlegesen és egyenetlen értékűek voltak” (Fried István: *Ezredvégi irodalomtörténet. Tiszatáj 1994/1*, 51. old.).

Mindezek az idézetek, melyek megtoldhatók tanulmányok, interjúk részleteivel, hivatkozásaival, azt bizonyítják, hogy a Symposionnal fémjelzett hatvanas, s részben hetvenes évek vajdasági modern irodalmi vonulatát jelenségértékűnek tartják, s összekötik az akkori vagy inkább időben valamivel későbbi magyarországi, valamint romániai, szlovákiai és nyugati magyar irodalmi avantgárddal (Tandori Dezső, Orbán Ottó, Petri György, Oravecz Imre, Zalán Tibor, Esterházy Péter, Szócs Géza, Grendel Lajos, Kemenes Géfin László nevét szokták közben említeni), mint a legújabb irodalmi paradigmaváltásunk bizonyítékát.

Ezek a lényegében a magyar irodalom „felszabadítására” utaló hivatkozások *poétikai jellegűek*. Újabbán viszont *politikai* és *kisebbségpolitikai* vonatkozású utalások is előfordulnak, fel-feltűnnek. Ilyen közelítést mutat a Symposionnal fémjelzett vajdasági irodalmi avantgárdra vonatkozó, Magyarországon újabbán többször is kifejtett vajdasági szemlélet, mely szerint „kiderül”, hogy a jugoszláviai magyar irodalom ún. modernistáit csúnyán lépre csalták, cudarul megmanipulálták. Azzal, hogy államilag engedélyezték a kifejezés teljes szabadságát, valójában elvonták az írók figyelmét a kisebbség gondjairól, s így ők akárha öntudatlanul is, de nemzet- és kisebbségárgulást követtek el, mert nem „közösségen gondolkodó írástudók”-ként viselkedtek. Kivált a leginkább modernnek tartott *Új Symposion* „okozott – sok kárt is – a vajdasági magyarságnak”, mert „nem vállalta fel [...] a sorskérdéseket, eltávolította az irodalmat teljes hermetikusságával az olvasóközönségtől, és ilyen módon nem tudta betölteni a szerepét”, hangoztatta többször is Dudás Károly, de idézhettem volna például Vajda Gábort is (l.: *Magyar írók világtalálkozója. Kaposvári Művészeti Fórum, 1992.*). A revíziót nemzeti-kisebbségi pozíciókról deklaráló, tehát nem tényszerűen, nem elemzéssel alátámasztott otthoni hangokhoz társul immár magyarországi visszhangként Domokos Mátyás írása, melyből megtudni, hogy a „neoavantgárd és tranzavantgárd stílus és szemlélet” a titóizmus eszköze volt egyrészt a szocreált propagáló Szovjetunió ellen, másrészt pedig

azoknak a „rohasztó folyamatok”-nak eltitkolására, amelyek a „kvázijóléti és kváziszabad” Jugoszláviát jellemezték, illetve eszköz volt annak hirdetésére, hogy a „létező szocializmus kiátkozott jugoszláviai különútján sikerült megoldani a forradalmian új erkölcs emberi problémáját”. Szerencsére, szögezi le a kritikus Gion Nándornak, kinek még 1969-ben írt *Testvérem, Jóob* c. regényére emlékezik vissza, bár az „Új Symposion köréhez” tartozott, „regényével egészen más módon ars poetica szolgálatába szegődött”; nem formájában, hanem tartalmi vonatkozásban volt „XX. századi modern és kínosan időszzerű, azzal, hogy „az egyetemes jugoszláv skizofréniának az átvilágítását”-t végezze el (Domokos Máttyás: Találtam egy könyvet. Holmi, 1994/10, 1514–1516. old.).

Nem véletlenül kerül előtérbe a Symposion, úgy is, mint mozgalom, s úgy is, mint az „új” jelzővel ellátott, a mozgalomtól tehát némileg megkülönböztetett folyóirat is, ha a vajdasági irodalmi modernség a téma. Való, hogy az 1961 karácsonyát megelőzően az akkori Ifjúság című hetilapban megjelent Symposion című irodalmi-kritikai melléklettel újfajta irodalomeszmény kezd meghonosodni a Vajdaságban. De bizonyos az is, hogy a Symposion hozta újszerűség nem a semmiből nő ki, nem előzménytelen, még ha ez a fiatal irodalom büszkén hangoztatja is gyökértelességét, illetve, hogy a követendő mintái másutt vannak. Ezzel szemben vitathatatlan, ami ma már irodalomtörténeti tény, hogy a Symposion képviselte modernség hajszálgökörei az ötvenes évek Hídjába nyúlnak vissza, attól függetlenül, hogy a mozgalom nem vállalt közösséget sem az 1945 után évekig kötelező irányzattal szembe forduló írókkal, akik az ötvenes évek elején-közepén a Majtényi Mihály, majd Herceg János szerkesztette Hídban publikálva perelték vissza a politikától az irodalom önelvűségének jogát, s voltak ilyképpen egy adott pillanatban modernnek, sem pedig az 1957 júniusától a Major Nándor szerkesztette Híddal – a Symposion-nemzedék nem egy írója-költője ennek lapjain lép először az irodalmi nyilvánosság elé –, amely provincializmus ellen hirdetett programjával nemcsak modern kíván lenni, hanem elkezdte azt az irodalmi harcot, amit majd a Symposion folytat. Ugyancsak megemlítendő, hogy a készülődés fázisában jelentkezik nem egy fiatal kortárs író, aki ha nem is lesz a mozgalom katonája (Deák Ferenc, Gulyás József, Torok Csaba), de hozzájárul a Symposion terjesztette modern irodalomeszmény megalapozásához. Nem fogalmazzák programmá, de műveik bizonyíthatják, hogy a szellemi bezárkózás, a tópartiság, a templomtorony-perspektíva elleni tiltakozásban ők is társak voltak. Hogy mégis a körön kívül maradtak, annak okát talán a nemzedékké szerveződés igényének hiányában kell keresni, vagy abban, hogy a nemzedékké konstituálódók nem fogadták be őket. Koncz István viszont a körön belül volt, sőt költészete, nyilván jellegéből következően, mintegy kezdetben lobogójává is válhatott a mozgalomnak.

Ha a Symposion-mozgalom kohéziós erejének és göccá szerveződésének magyarázatát keressük, akkor ezt abban kell látni, hogy olyan evidens különbségek ellenére, mint amilyen Tolnai Ottó, Domonkos István, Fehér Kálmán, Ladik Katalin és Branyó István költészete, Gion Nándor és Végel László prózáirása, vagy Bányai János, Utasi Csaba, Bosnyák István és Gerold László kritika- és esszéírása mutat, közösen, nemzedékként egy adott irodalomszemlélettel szemben egyértelmű és igen határozottan elutasító magatartást tanúsítottak. Ritka szerencsés körülmény, hogy nem a jelentkezés egyidejűsége, hanem a fellépést meghatározó másságon alapuló irodalomszemlélet kovácsolta nemzedékké a symposionistákat. Ez lehet, az idők során már legendává vált, szépiült mozgalom hatásának, a példa értékű hatás intenzitásának, tartósságának a titka, amit alátámaszt közvetve az a tény is, hogy sem a Symposion későbbi nemzedé-

kei – olvasom egy Tolnai-interjúban: a negyedik generációt jegyzik –, sem más csoportosulások (ideértve a Symposiont időben megelőzőket is) hatása nem volt az első generációhoz hasonló intenzitású. S ezt bizonyítja az a tény is, hogy kizárólag az első nemzedék (főleg a kezdeti korszakban produkált) költészetének-prózáirásának poétikai jelentőségére utalnak mint a magyar irodalmi modernség fontos mozzanatára, illetve, hogy a politikai-kisebbségpolitikai indíttatású támadások is őket veszik célba.

Az egyik út, amelyen a modernség érvényt szerezhet magának – a Symposion példázta nemzedéki fellépés, mely általános érvényű másság jegyében történik. A másik út – a „magánzóké”, amelyet, bár nem nélkülözi a modernséget feltételező másság igényét, alapfokon az egyéni világkép – ellentétben a szintén létező kollektív világképpel – határoz meg, érvényesít(het). Ezt a másikat járja minden író, költő, kritikus, aki határozott, kialakult egyéni szemlélettel rendelkezve szervezeti irodalmi formába, verssé, regénnyé, tanulmánnyá témáját, eszközeit, nyelvét, műve olvasatát együtt tartalmazó, kifejező egyéni művészi világképét.

Mindezen tényezők műalkotássá egyesülő összességét látom Brasnyó István bevezetőben említett *Mutatványosok* című versében, amely a mai jugoszláviai társadalmi-politikai színtér kiismerhetetlenül változatos emberi tenyészetét rendező igényes költői eszközökkel, napi konkrétumokat és művelődéstörténeti általánosságokat magas szintű versnyelven egységesítő, megszólaló költeménnyé, aminek formai, művészi-mesterségi megoldásain át érezni a költő emberi-kortársi véleményét, szemléletét, a világképet, amely a miénk is, de amelynek kifejezésére csak a művészi szuverenitás képes. (A Brasnyó-vers mellett említhettem volna Böndör Pál, Jung Károly, Koncz István versei közül néhányat, hogy ezúttal csak a költészetben belül maradjak.) Ha a művészi világképet meghatározó tényezők közül bármelyik is hiányzik, vagy a többi rovására dominánssá lesz – mint például újabban mifelénk a háborús tematika, melyhez gyakorta nem társulnak az említett világkép-komponensek –, attól még létrejöhet műalkotás, de nem beszélhetünk modern versről, novelláról vagy regényről.

Végezetül: a vajdasági magyar irodalom számára a mostani létkörülmények tagadhatatlanul kínálják a „mindenestül” modern művek létrehozását, ám az alkalom felületességre is csábít. Írónak vétek nem élni ez alkalommal, és vétek a látványos sikerre spekulálva vele visszaélni. Ugyanis: időszerűek könnyűszerrel lehetünk, de modernnek aligha.

N É Z Ő

Szlovák tárgyú összeállításunk elé

Három szlovák tárgyú értekezést olvashat egymás után az érdeklődő, három kulturális terület anyagának átvilágítását tűzte ki céljául a három értekező. A szlovák-magyar összehasonlító irodalomtudomány mai helyzetét és lehetséges perspektíváit a tudomány szak szükséges megújulásával hozza összefüggésbe a tanulmány szerzője; a Közép-Európa-vita szlovák vonatkozásait tárja föl a másik értekező, és egyben képet ad egy sokáig mellőzött, a szlovák irodalmi közéletben kényszerűen elhallgatott-elhallgattatott író, Dominik Tatarka szinte egyszemélyes ellenállásáról, küzdelméről az európaibb szlovák gondolkodás meghonosításáért. A szlovák történettudomány útkeresését, küzdelmét a maga teremtette történelmi mítoszokkal mutatja be egy olyan, a németül olvasó nyilvánosságnak készült munka, amely nem az egyetértés, hanem a megismerés szükségessége miatt került az összeállításba. Egy olyan – nem csekély számú – szlovák értelmiségi csoport gondolkodásáról van szó, amellyel fel kell venni a kapcsolatot, vitapartnerként kell elfogadni. Így ez az összeállítás mintegy vázlatos körképe a mai szlovák kulturális törekvéseknek. Mindegyik szerző a maga nézetéért vállal felelősséget, nem a szerkesztőség, nem a magyar közvélemény álláspontját fejezi ki. Arról is tudnunk kell, amivel nem értünk egyet, márpedig szomszédaink jobb megismerése sosem szűnő kötelességünk és jól felfogott érdekünk.

F. I.

FRIED ISTVÁN

Az összehasonlító irodalomtudomány problémái

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR-SZLOVÁK KOMPARATISZTIKÁRA

A magyar-szlovák összehasonlító irodalomtudományi kutatás jelen helyzete kivételes pontossággal jelzi diszciplinánk dilemmáit, útkeresését, egy helyben topogását, de talán még a maga múltjának felejtését is, amely egyébként a magyar irodalomtudománynak (és nemcsak annak) az elmúlt negyven évben igencsak jellemzője volt. A magyar és részben a szlovák komparatiztikát is nyugözi, akadályozza az a tény, hogy „fénykora”, vagy legalábbis kibontakozása – a kényszerű hallgatás esztendei után – azokra az 1960-as esztendőkre esik, amelyek mintegy késő pozitivisták évtizedként vonulnak majd be a tudománytörténetbe. Nevezetesen: szóban és elvileg elutasítottat

a komparatiztika francia iskolájának ama tézise, miszerint a valóságos tényekkel és kapcsolatokkal kell foglalkozni, vagy mint akkoriban mondták: a genetikus érintkezéssel, a valóságban a pozitivizmus ellen irányzott tétel a tipológiai analógiákról éppen úgy magában hordozta egy vulgárszociológiai megközelítés lehetőségét, mint az egyoldalúan művelt kapcsolattörténet. S miközben René Wellek egyre-másra fogalmazta a strukturalizmuson, majd az új kritikán nevelkedett-edződött ellenérveit a „francia iskola”-val szemben, kezdetben mind a szlovák, mind a magyar komparatiztika a maga marxista, sőt, leninista magabiztossága magasából minden Nyugatról érkező elméletet „marxista kritikával” illetett. S ha mindezek ellenére a szlovák–magyar kapcsolattörténeti évtizedek mégis sok eredményt hoztak, főleg az alap kutatás, a filológiai megalapozás területén, az főleg Sziklay László, Mikuláš Bakoš és Dionýz Ďurišin, majd nyomukban Rudolf Chmel úttörő kezdeményezéseinek köszönhető. Nemcsak a tények kezelésében voltak megfontoltabbak a megnevezett szerzők, hanem az irodalmak zonális meghatározottságának kérdését is napirendre tűzték (Sziklay László már 1962-ben!), a szlovák kollégák meg az orosz formalisták és a cseh strukturalisták néhány megállapítását kísérelték meg átmenteni, jórészt akkor, amikor német és angol nyelvterületen megindult a formalisták újrakiadása-felfedezése. Mindez azért jelentős, mert így az *irodalmisság* az előtérbe kerülhetett, és még olyan, irodalomszociológiai és kapcsolattörténeti dolgozat is, mint amilyen Sziklay Lászlónak Ján Kollár három évtizedes pesti éveit bemutató írása, annak a kulturális háttérnek, „kulturális emlékezet”-nek föl-vázolásával jeleskedett, amely nélkül Kollár irodalmi alkotásait aligha lehet részleteiben és egészében megérteni. Éppen az a kérdés, hogy mi teszi irodalommal az egyes alkotásokat, tehát melyek azok az irodalmi vagy irodalomhoz kapcsolódó, irodalmat jórészt meghatározó feltételek, amelyek adott korszakok irodalmiságához hozzájárulnak, készítette mind a magyar, mind a szlovák komparatiztikát arra, hogy a kapcsolattörténeti esetlegességeket is egy nagyobb kontextusban helyezték el, és a nemzeti irodalomtörténeti önelvűség ellenében a nemzeti és a világirodalom viszonyán, illetőleg a világirodalom rendszerszerűségén vagy egyszerűbben: struktúráján kezdjenek el gondolkodni. S bár az 1960-as esztendőkből különböző értékű és tartósságú kapcsolattörténeti kötetek születtek, annyi mégis továbbgondolkodásra ösztönzött, hogy a szemlélettel szemben a kronológiai szimultaneitástól eltérő jelenségek egymás mellé helyezése is sor került, és a szlovák–magyar viszonylatokat tekintve előbb a *kettős irodalmiság*, majd a *kettős honosság* irodalmi érintkezéseken túlnövő korszecifikuma vált a kutatás tárgyává. Ugyanis ezen a ponton lehetett az irodalmon kívüli szempontok miatt kényesnek minősített régebbi korszakok szlovák–magyar (és nemcsak szlovák–magyar, hanem jórészt általában kelet-közép-európai) irodalmáról az addiginál hitelesebben szólni; vagy a XIX. század irodalomszociológiai és részben műfaj történeti kérdéseit higgadtan bemutatni, hiszen az irodalom mozgásának és nem egy nyelvhez rögzített nemzeti meghatározottságának változataival találkozhatott a kutató. A nyelvek között (és olykor nyelvi tudatok között) vándorló alkotó két irodalmi kultúra recepcióját végezte el a maga alkotásaiban, és így nem kizárólag abban jeleskedett, hogy két vagy három irodalom történetében hasonló vagy akár eltérő szerepet játszik, hanem mindenekelőtt abban, hogy a zonális feltételek differenciálását segíti elő ténykedése, egyetlen kulturális szöveggé dolgozva föl a különböző nyelvi kultúrákból érkező indítatásokat. Csak sajnálni lehet, hogy a *kettős irodalmiság* kutatásában pusztán vázlatokra futotta, de azt is, hogy a sajátosnak minősített irodalmi/kulturális együttesek közé olyan, a napi politikától is befolyásolt, azóta módosult, megcáfolt, önnön magától

megszűnt szempontok is keveredtek, mint a *szocialista világirodalom*, bár nem jutott sokkal jobb sors osztályrészüln sem a csehszlovák irodalmi kontextusnak, sem a komparatív jugoszlavisztikának. Jóllehet, ez utóbbi két esetben nem annyira a célkitűzéssel, a feladatmegjelöléssel volt baj, mint inkább az irodalmon kívüli, napi politikai szempontok erőltetésével. Ugyancsak sajnálatos, hogy sem a szlovák, sem a magyar összehasonlító irodalomkutatás nem reagált a kellő mértékben Bahtyin műveire, még kevésbé az „idegen szó” elmélete alapján a nyugati irodalomtudományokban fellendülő intertextuális kutatásokra, és bár a magyar ruszisztika egyes képviselői példamutató módon gondolták tovább az orosz mítoszkritikai iskola és Bahtyin téziseit, a szlovák és a magyar komparatiztikát súllyal továbbra is a kapcsolattörténet, a világirodalom fogalmának meghatározása, illetőleg a zóna felismerhetőségének kritériumai foglalkoztatták. Szinte csak Dionyz Ďurišin látta be, hogy a merev ragaszkodás a komparatiztika hagyományos fogalomtárához aligha teszi lehetővé a korszerű komparatiztikai gondolkodást, és az ő nemzetközi csoporttal együtt történő kezdeményezései mindegyiknél az irodalomközi folyamatok megragadhatóságát célozták meg, jórészt szakítva az eurocentrizmussal (például igen tanulságosan érzékeltette, hogy az egykori Szovjetunió „török” irodalmi miféle irodalomközi együttest alkotnak, miképpen találkozik a török, a perzsa, az arab és egyéb kulturális hagyomány egy-egy irodalom vagy egy-egy alkotó egy-egy periódusában). Más kérdés, hogy a terminológia változásai nem feltétlenül jelentik az „irodalmisság” immár marxista béklyók nélküli bemutatását. Amit akképpen is mondhatnánk: az irodalomfogalom hagyományossága gátja még a zonális felfogás szabadabb kifejtésének is, hiszen nem arról van szó, hogy mi az irodalom, mi tartozik az irodalom körébe, hanem arról is, hogy a példaanyag látványosan a régimúlté, a XIX. századé, és csak kivételes esetben kerül sor a mai tendenciák komparatív szembesítésére, tehát az irodalomközi folyamat végiggondolására. Pedig akár a szlovák irodalom, akár a magyar, akár a szlovákiai magyar irodalom legújabb története igényelné a (Kulcsár Szabó Ernővel szólva) „integratív” megközelítést, meg az irodalmi kapcsolatok is az újfajta periodizációt. De még ha a klasszikus modernség alakváltozataival kívánunk is szembesülni, akkor sem csupán arról érdemes beszélni, hogy miféle (hasonló) funkciót látott el a századforduló szlovák és magyar költője, hanem éppen ellenkezőleg: a különbségek feltárása volna az érdekes, tudniillik az, hogy az olykor vitathatatlanul *közös hagyományok*, közös források ellenére miért válik szét egymástól egy darabig (vagy mind a mai napig?) a két irodalom útja. A nyelvi nehézségeket nem tagadva, miért érzi úgy a századelő magyar irodalma, hogy nem kell reagálnia a szlovák irodalomra, és miért érzi úgy a szlovák irodalom, hogy valamiképpen reagálnia kell a magyar irodalomra. Az eltérések nem pusztán hangsúlyeltolódások, hanem az irodalomköziségnek egy eddig nemigen vizsgált tartományába vezethetnek, és a dialogicitás lehetséges változatait gyarapíthatják. Kiváltképpen, ha a kölcsönös fordításirodalmat is bevonjuk az elemzésbe. Már csak azért is, mert éppen a magyar klasszikus modernség reprezentáns költőit fordították szlovákra a XX. századi szlovák klasszikus modernség jeles poétái. A kutatás jórészt kimerült azokban az egyébként messze nem teljesen haszontalan, bár a kapott eredményeket tekintve talán kétes értékűnek minősíthető megállapításokban: hol és mikor történt *félrefordítás*, tévedés, elírás, netán félreértés, illetőleg mely esetekben sikerült majdnem ekvivalens átültetéssel szolgálnia a fordítónak. Ebben a tevékenységben is a korábbi összehasonlító irodalomtudomány statikus szemléletmódja érhető tetten; az, amely nemcsak hogy ok-okozati összefüggések sorának véli az irodalomközi folyamatok lényegét, hanem tudomást sem vesz a nem

csupán nyelvi interferenciákról, vagy arról, amit Kulcsár Szabó Ernő közvetített a német történettudományból, az *egyidejű egyidejűtlenségek* tényezőjéről. Ez nem azt jelenti, hogy irodalmi periódusok bizonyos időközökben szinte ismétlés formájában jelennek meg az egyik, majd a másik irodalomban, és még csak azt sem, hogy feltétlenül a nagy stíluskorszakok, majd az irányzatok meghatározott sorrendje minden (nemzeti) irodalmi mozgás számára egyaránt kötelező. Az elmúlt időszakokban ezen a téren több, csak részlegesen megfogadott figyelmeztetés hangzott el. Dionýz Ďurišin joggal szólt differenciáltabb és kevésbé differenciált irodalmakról, irodalmi rendszerekről, amelyek közül önmagában egyik sem feltétlenül értékképző vagy értéket jelölő. Pusztán arról van szó, hogy egyes irodalmak bizonyos korszakokban (részben irodalmon „kívüli” körülmények hatására) nem tudják a korszak valamennyi műfaji-tónusbeli alakzatát-változatát az anyanyelven megszólaltatni, és ilyenkor megeshet, hogy az amúgy is két-nyelvű olvasó máshonnan, más irodalmakból (vagy más nyelvű irodalmakból) szerzi be „szükségletét”. De a differenciálatlanság múltó jelenség (is lehet), korhoz kötött, amelyet ugyanazon a területen „virágkor” követhet (vö. például a XVIII. és a XIX. század orosz regényírását). Ugyanakkor a fordításról nem eleget hangzott el egyfelől az, hogy teljes értékű, sőt: szinte egyoldalúan *nemzeti* műfaj; szerepe szinte kizárólag a nemzeti irodalomtörténetekben és a nemzeti irodalomban lehet (s ráadásul lefordíthatatlan), másfelől a fordítás a recepciónak magasrendű változata, amely genetikusan érintkezés, tehát közvetlen, valóságos kapcsolat, ugyanakkor (a rendkívüli, protokolláris eseteket nem számítva, bár ezekre az elmúlt negyven esztendő bőségesen adott példát!) az anyanyelvi helyzettől, a poétikai tudatosságtól, a (világ)irodalmi hagyománnyal folytatott dialógustól meghatározott. Visszatérve a fordítók „félreértései”-nek problémakörére: nyilván nincsen tanulság nélkül ezek tanulmányozása, olykor fontoskodó kimutatása sem. De mindkét irodalom és irodalomtudomány (sőt: nyelvtudomány) számára sokkal lényegesebbnek tetszik a félreértések, félreolvasások *miértjének* és *mikéntjének* feltárása. Hiszen ha a recepciónak talán legizgalmasabb mozzanata az, ahogyan és amikor fölmerül az egyik irodalomban a recepció szándéka; amikor a nemzeti irodalmi konvenciókkal szemben egy írói csoport vagy mozgalom, vagy egy író elhatározza a fordítást, a másutt észlelt-megismert módszer asszimilálását, beillesztését egy másik (anyanyelvi) irodalmi mechanizmusba, vagy hozzáillesztését egy másik (anyanyelvi) irodalmi rendszerhez, akkor feltehetőleg a fordítások elemzések nem feltétlenül kell gyanakodnunk a fordító hiányos nyelvismeretére, a nyersfordítás tökéletlenségére, vagy az átültető figyelmetlenségére: lehetséges, hogy a befogadó irodalom felől érkező impulzusok, nemzeti irodalmi hagyomány igényelte nyelvhasználathoz alkalmazkodás az oka az eltéréseknek. A fordító akképpen igyekszik eleget tenni a fordítással szemben támasztott követelményeknek, hogy a másik irodalomban olvasott jelenségeket nem a másik irodalom vagy irodalomkritika kérdezőhorizontjából szemléli, hanem a sajátjából, hiszen a maga irodalma nyelvi-gondolati felkészültségének talaján állva szólaltatja meg a fordítandó alkotást. Természetesen nem tagadom, hogy vannak félreolvasások, nem egy esetben egy-egy szó vagy egy-egy (kulturális) információ hiányos ismerete az oka a tévedésnek; mindez azonban nem teheti kétségessé, hogy a recipiáló kiválasztása, döntése, majd a hazai irodalmi (nyelvi) kulturális hagyományokban való „benneállása” határozza meg a fordítás minéműségét. Egy-egy fordítás a hazai irodalom számára hagyományteremtőként élhet tovább; egy-egy költő idegen nyelvi megszólaltatása egyben költőtípus vagy annak legendája továbbéltetése a másik irodalmi rendszerben, és ezáltal módosítása a költőtípusnak és legendájának. Ebből a szempontból érdemes

volna újragondolni a szlovák–magyar kölcsönös fordítási irodalmat, s az eredmény nem pusztán a két irodalom „fejlődési sor”-ának interferenciájáról való megbízhatóbb tudás lenne, hanem a fordítók mint költők is más színben tűnhetnének föl, illetőleg költészetük újabb vonásokkal színesedne. Ennél azonban tovább mehetnénk: mert ha igaz, hogy például E. B. Lukáczról, Ján Smrekről vagy Valentin Beniákról mint költőről is többet tudunk, ha fordítói munkásságukat elemezzük: mit és mikor fordítottak, és fordításaikat összevetjük verseikkel; s ez az egymásra vonatkoztatás feltehetőleg az említett költők „poétai mezejéről” ad számos új információt, akkor a magyar irodalom kutatója számára sem lehet közömbös, hogy egy, a magyarsággal együtt élt-élő nép költői a klasszikussá kanonizálódott magyar irodalomból, a XX. századi magyar lírából mit és miért fordítottak. Azaz: a szlovák költők-fordítók (és kritikusok) képe a magyar irodalomról mennyiben más, mint a magyar irodalomtudományé; hol, miért tapintathatók ki az esetleges (értéket vagy a modalitás minősítését illető) eltérések. A sosem egészen érdektelen, bár az olykor leltározási módszerben kimerülő, „utóélet”-vizsgálat bibliográfiai tevékenység is, meg annál jóval több: annak az irodalomköziségnek folyamatként való érzékelése és értékelése, amely a nemzeti irodalmi önelvűséggel és önmagába zárttsággal szemben a nemzeti és a világirodalmi mozgások kölcsönös vonatkozásait, a nemzeti irodalomnak differenciálódását és egyben bekapcsolódását a világirodalomba (melynek természetesen messze nem ez az egyetlen módja!) figyeli. Egyben szakítás ez a romantikában megfogalmazódott és később abszolutizált „eredetiség”-eszménnyel is, meg azzal a gondolatkörrel, amelyben az időbeli elsőség különös értéket képvisel. A mű elszakítása a hagyománytól, vagy egy műnek, írónak leválasztása a nemzeti és a nemzeti irodalmi/kulturális előzményektől, hogy ezáltal eredetisége, elsőbbsége vagy legalábbis különlegessége legyen biztosítva, a művek, írói életművek rétegzettségét tagadja, s még a valóban újító mozzanatokra sem derülhetne fény, hiszen nem tetszene ki, mihez képest van szó újításról. Nemrég egy beszélgetésben figyelmeztetett Paul Ricoeur arra, hogy „ha [...] kizárólag az olvasat újdonságát hangsúlyoznánk, akkor megfelelkeznenk történetének folytonosságáról. Így az a feledés történetévé lenne, mivel minden olvasat maga mögött hagyja az előzőeket.” Ugyanebben a beszélgetésben ezt olvassuk a *hagyományról*: működő örökség, „amely egyszerre meghaladja és megőrzi a régi olvasatokat.” Az értelmező feladata Ricoeur szerint ekképpen fogalmazható meg: „Olyan tágassá kell [...] alakítanunk emlékezetünket, hogy egységbe foglalhassa az újítást és a megőrzést.” (Az *Écoute* 1993/4, 92–100. alapján: Pannonhalmi Szemle 1994. II/2, 70–76.)

A fordítás problémaköréből kiindulva ekképpen lehetett szót ejteni a recepció általánosabb kérdéseiről, annak tudatában, hogy a szlovák–magyar összehasonlító irodalomkutatás több kedvező és jó néhány kevésbé kedvező körülmény közepette kell hogy továbbgondolja a maga létét. Az első ránézésre inkább kedvezőnek tetszhet, hogy közös kulturális/irodalmi hagyományokra reagált szinte a mai napig igen sok magyar és szlovák alkotó; a szlovák irodalom története nem írható meg a magyarországi kontextus számbavétele nélkül, Magyarország művelődéstörténete pedig 1918-ig magába foglalja a szlovák nép művelődéstörténetét. Ugyanakkor ebben a tényben rejlik az a jóval kevésbé kedvező körülmény is, hogy a romantikus és a pozitivisták kutatás olyan nem irodalmi/kulturális, hanem (napjaink politikai előítéleteket hagyományozott, olyan módszeres eljárásokat dolgozott ki (például irodalmi jelenségek filiációs, monogenetikus értelmezését), amelyek még napjainkban is akadályozzák az összehasonlító kutatásokat. A nemzeti irodalmi szempont, vagy Szűcs Jenő találó kifejezésével élve, a történelem

(tegyük hozzá: a közös történelem) „nemzeti látószöge” nem az esztétikai/irodalmi megfontolások szerint mérlegelt, nem helyezte a kapcsolatokat a hagyomány és jelenkor dialógusába, az olvasatok „újdonságá”-nak egyoldalú hangsúlyozása révén inkább a felejtést, mint a megőrzést, inkább a megszakítottságot, mint a megszakítottság és a folytatás kölcsönhatását hangsúlyozta. Ehhez járult az utolsó negyven esztendő „hatalmi diskurzus”-a, amely tévesnek vagy félreolvasatnak minősítette a kánontól, azaz a hol hazafiasnak, hol marxistának (ki)nevezett konvencionális szemlélettől eltérő értelmezéseket. Amikor Sziklay László 1962-ben megjelentetett *A szlovák irodalom története* című impozáns munkájában szerényen azt jelölte meg célkitűzésenként, hogy szinte nem is akart mást, mint egy másik nemzet fiaként egy más aspektusból végigkövetni kutatása tárgyának, a szlovák irodalomnak történetét, akkor ez a csöndesen megbúvó kijelentés (akarva-akaratlanul) kétségbe vonta, hogy létezik egyetlen, igaz olvasat; hiszen a magyar irodalomtörténeti hagyományok felől bemutatott szlovák irodalom természet-szerűleg nem lehet azonos a szlovák nemzeti konvenciók irodalmával. S hogy Sziklay László munkájában nagyobb teret szentelt a szlovák–magyar irodalmi/kulturális kapcsolatnak, mint tette azt (vagy tette volna) egy szlovák kutató, annak van egy nagyon prózai/egyszerű oka meg egy elméleti jelentőségű hozadéka. Az egyszerű/prózai ok az, hogy Sziklay László mindkét nyelvet és mindkét irodalmat részleteiben is jól ismerte, majd három évtizedes kutatás után tette le az olvasói asztalra (hozzáteszem: magyarul, tehát a magyar olvasók számára) mintegy nyolcszáz lapos könyvét. Saját kutatásait prezentálta, s ezek tanulságait beledolgozta monografikus vállalkozásába. Ezek szerint (ez az elméleti „hozadék”) a szlovák irodalom közép-európai kontextusában (ugyan ezt nem mondja ki a kötet, de a mai olvasó így értheti) a magyar tényezőnek számottevő a szerepe. Az együttélés hasonló kulturális reflexeket fejlesztett ki bizonyos korokban, a két- és többnyelvűség, a részvétel két vagy több kulturális életben bizonyos szlovák szerzők műveit *sajátossá*, az irodalomközi folyamatban jelentőssé emeli, jöllehet, talán a nemzeti irodalom történetében más miatt jelentős vagy kevésbé jelentős a szerepük. Továbbá: a szlovák és a magyar irodalom több irodalmi periódusban együtt haladt, például hasonló recepciós feltételeket és módokat építettek ki stb. Sziklay László szlovák irodalomtörténete a szlovák irodalom történetének az egyik lehetséges (magyar) olvasata, nem az egyetlen lehetséges olvasat, még csak nem is az egyetlen lehetséges magyar olvasat. Mindenképpen eltérés a kánontól, és egyáltalában nem a magyar irodalom jelentőségének túlnövesztése. (Igen jellemző, hogy 1962-től egy darabig igencsak föllendült a szlovák–magyar kapcsolattörténeti kutatás, nem utolsósorban Sziklay László jóvoltából: a szlovák és a magyar kutatók többkötetnyi „kapcsolattörténeti” anyagot tártak föl, régi folyóiratokból, könyvekből, kézirat- és levéltárakból.) A szlovák–magyar együttélés nyelvi következményeit pedig Gregor Ferencnek levéltári jellegű kutatásai alapján egyre tisztábban látjuk, és azok jóval sűrűbbek és jelentősebbek, mint azt eddig sejtettük. Ennek ellenére a *hatalmi diskurzus* válasza nem maradt el, Andrej Mráz kétségbe vonta a Sziklay által képviselt megközelítés és problémafelvetés jogosultságát. S ez az 1960-as években pontosan jelezte, hogy miféle esélyei voltak az „eltérő” olvasatoknak. Márpedig az irodalomtudomány egyre inkább kétségessé teszi a hatalmi beszéd „igazságtartalmá”-t, tudniillik, az egyetlen lehetséges igazság létét. Korántsincs arról szó, hogy a gátak felszakadnának, és bármely – mégoly tetszőleges – értelmezés előtt kinyílna a kapu; pontosabban szólva: aligha tarthat igényt az elfogadásra és a továbbgondolásra az a vélemény, miszerint ne lenne jobb és kevésbé jó, megbízhatóbb, továbbgondolhatóbb és kevésbé megbízható, kevésbé továbbgondolható vélemény, megállapí-

tás, szövegmagyarázat. Érdeemes meghallgatni (és talán még meg is szívlelni) Babits Mihálynak *Szellemtörténet* című tanulmányában hangoztatott figyelmeztetését (*Nyugat* 1931. II. 321–336.): „Mai irodalmunk tele babonákkal, jobban, mint akármely más koré; csak az »eredetiség«, »életesség« és »őszinteség« elszegényítő és hazug babonáit említem. Kilátni legalább e babonák korlátai közül, s szabad pillantást vetni más korok más babonáira, tudomány és irodalom számára egyformán jelentős okulás lehet, s új szabadsága a lélekzétvételnek.” Kulcsár Szabó Ernő pedig az ellen a nézet ellen tiltakozik, miszerint a szövegnek „az értelmező tulajdonít” jelentést. Szerinte nemcsak a poszt-strukturalizmus és a befogadás elmélete nem „hirdeti” ezt, hanem „*ebben* a formájában [...] többször mond ellent az irodalmi tapasztalatnak”. Kulcsár Szabó emígy summázza álláspontját: „a szövegnek nem *mi* tulajdonítunk, hanem az interakció *ad* jelentést, amelybe vele az adott hatástörténeti szituációban képesek vagyunk belebocsátkozni. A jelentés tehát sokkal inkább *keletkezik*, mintsem tulajdonítatik. Már csak azért is, mert minden mondás eleve valaki másnak van szánva, természete szerint az egyezsége jövést célozza – már a mondottság feltételrendszerében ott tartalmazva a másikat.”

Az idézeteknek remélhetőleg igen nagy jelentősége lesz az összehasonlító irodalomkutatás gyakorlatában. Egyrészt azért, hogy a nemzeties előítéletek, a dogmatikus szemlélet meghúzta „fővonalról” való elszakadás pompás segítséget kaphat a komparatiztikai szemlélettől, hiszen a tágabb kontextusban történő „szembesítő” vizsgálat rávilágíthat a nemzeti hipertrófiák irodalmon kívüli beállítottságára, s az irodalomköziség hálójába illesztett irodalmi alkotások, életművek a rokon, a hasonló és a gyökeresen más jelenségekhez mérve-viszonyítva helyezkednek majd el. Így nem az „eredetiség” lesz az értékelésnek vagy az elhelyezésnek (és persze nem a presztízsszempontokat érvényesíteni akaró „rangsorolásnak”) mércéje, hanem a hagyományt magába fogadva átminősítő „interakció”, a viszonyrendszerben való részvétel. Kiváltképpen szükség van erre a szemléletre a szlovák–magyar összehasonlító kutatásban, amelyben az összegyűjtött és hiányosan értékelt kapcsolattörténeti *anyag* ugyancsak igényelné a célszerűbb és a két irodalom érintkezéseit is a zonális összefüggések között szemlélő (módszeres) feldolgozást. Annál is inkább, mivel a magyar kutatásban egy darabig elsősorban a pozitív kapcsolatok feltárásán volt a hangsúly; s ez annyiban érthető, hogy szilárdan épített előítéletek falait kellett lebontani, továbbá: ezek az adatok nem voltak ismertek, vagy kevéssé voltak ismertek. A tendenciózus adatgyűjtés (minden adatgyűjtés lényegében az, bár jócskán adódhatnak különbségek), majd az erre az adatgyűjtésre épített feldolgozás jól érzékeltette az ilyen típusú, korántsem irodalmi (ugyanakkor elismerésre méltóan nemes szándéktól vezetett) előfeltevések ingatagságát, hiszen a kulturális közleledést demonstráló dolgozatok irodalmi adatai egy, irodalmilag/esztétikailag nem vagy kevéssé releváns tézist akartak igazolni. Még inkább zsácutcába vezetett a kapcsolatok tagadásának tétele, amely mindkét irodalmat jellegzetes ismertetőjeleitől fosztotta meg, nevezetesen a zonális meghatározottság bizonyos megkülönböztető vonásaitól. Mind a pozitív, mind a negatív előjelű előfeltevések túlzott jelentőséget tulajdonítottak a tényekké átminősített kapcsolattörténeti adatoknak, mivel a tények értelmezését magától értetődőnek vélték. Jóllehet, az értelmezés már az adatgyűjtésben, a válogatásban, az adatok hierarchizálásában is megmutatkozott. Más kérdés, hogy fontos összefüggéseket így is sejteni lehetett: például azt, hogy a szlovák–magyar együttélésnek messze ható nyelvi, irodalmi/kulturális következményei voltak/vannak. Az adatokból azonban nem mindig olvasható ki, hogy a kapcsolattörténeti jelentőségű érintkezésnek mi a helye és értéke (vagy helyi értéke) az irodalomközi folyamatban; és még az sem, hogy az

ilyen érintkezésnek mások lehetnek az egyik, mások a másik irodalomban a befogadás-lélektani előfeltételei, illetőleg az utóéletben realizálódó értékelése. Egyszóval, a kapcsolattörténetnek a magasabb fokúvá emelt összehasonlítási típusok alá rendelése éppen olyan módszertani elégtelenségre vall, mint a kapcsolattörténeti adatok abszolutizálása, s ezen keresztül egy újfajta autochtonitás bevezetése: szintén Sziklay László figyelmeztetett arra, hogy a pusztán a kétoldali kapcsolatokra szorító kutatás nem feltétlenül a szintézist (például a zonális-regionális együttes jellemzését) készíti elő, hanem – az esetek számottevő részében – szűk térbe szorítja az irodalomközi folyamatot, és nem teszi lehetővé a valódi arányok kijelölését. A szlovák irodalomtudomány egy időben azt hangsúlyozta, hogy a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatása csak akkor végezhető eredményesen, ha a cseh tényezőt is bekapcsoljuk a vizsgálatba. Nem vitás, hogy a szlovák irodalomfejlődés ismeretében egyes alkotókat, azok egyes korszakait szem előtt tartva jogosnak mutatkozhat az igény, kiváltképpen, ha a kettős irodalmiság, a kettős honosság tézisének komolyan vesszük (például a biblikus cseh nyelvet használó szlovák szerzők esetében). Csakhogy ennél jogosultabb a tágabb kontextus bevonása az elemzésbe: a régió/zóna kapcsolattípusainak rendszerezése mutathatja meg például, hogy a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok különleges vagy jellegzetes képződményei-e a régió/zóna irodalomközi folyamatának, mint ahogy a kettős irodalmiság szlovák/magyar változata mennyiben tér el a régió/zóna más hasonló jelenségeitől (mint amilyen például a szlovén–német vagy a horvát–szerb kettős irodalmiság).

Az eddigiekből kitetszhetett, hogy a szlovák–magyar összehasonlító kutatás lényeges pontokon tér el a francia–magyar vagy akár az angol–olasz összehasonlító elemzésektől. Ennek – láttuk – az évezredek együttéléséből következő, itt nem részletezendő okai vannak. Ugyanez a tényező a kutatás ellen ható, az összehasonlító irodalomtudomány alképzéseit a nemzeti látószögű (eufemisztikusan szólva), szociologikus szemlélet alá rendelő veszélyek forrása is lehet. Ilyenkor az irodalom (illetőleg a kapcsolattörténet) egy rokonszenves vagy nagyon kevésbé rokonszenves, de semmiképpen sem esztétikai/irodalmi fogantatású tézis igazolására van kárhóztatva, igen jellemző módon a pozitívizmus által előnyben részesített részdiszciplínákat felhasználva: ilyen a tematológia vagy a hatáskutatás (forrásvizsgálat), de ilyen lehet az imagológia, amelynek indokoltságot adhat, hogy a szlovák irodalom néhány képviselője felfedezte a „veszélyeztetett” Dél-Szlovákiát, és nemzetmentő igyekezetében visszanyúlt a korábbi epikai konvenciókhoz, beleértve az olyan régi sztereotípiák felújítását, mint az „elfajzottság” vagy a megrontó idegenek stb. cselekményes megjelenítése. Amennyiben egy összehasonlító narratológia módszerével nyúlunk a „szlovák Dél” életéről szóló regényekhez, elemzésünk már csak azért is történetibb lehet, hogy a „valóságábrázolás” igényével jelentkező esztétika hagyományába kapcsoljuk be egyfelől, másfelől korántsem szlovák jellegzetességként szólunk róla, hanem a *Heimatkunst* (mozgalom és regényirodalom) alapfogalmainak, „ideológiájának” újabb közép-európai változatát érzékeljük, amelyben a nyelvi érdekességek (például a magyar nyelvi sajátosságok, magyar tárgyi világ) idézetszerű asszimilálása a regénybe az allegorizálást, helyenként a szűkebb értelemben vett nemzetivé színezett mitológiát van hivatva demonstrálni. Nyilvánvaló, hogy a nép- és nemzetpszichológiai módszerrel megközelíthető, regényekből kiolvasható nép- és nemzetkép (a saját népe és az időnként démonikusná növesztett másik népe) tárgya lehet irodalomszociológiai, „tárgytörténeti” (Stoffgeschichte), nyelvészeti, lélektani stb. kutatásoknak; önmagában azonban az összehasonlító irodalomtudomány nemigen tud vele mit kezdeni, hiszen ekkor az irodalmi komponensek nem egy iro-

dalmi struktúra építőköveiként érdekesek, hanem nyelvészeti vagy etnográfiai (esetleg etnológiai), jobb esetben kulturális antropológiai tényezőként. Természetszerűleg nem lehet (és nem is lenne helyes) mindig teljesen kizárni az összehasonlító irodalomkutatásból a rokon vagy egyszerűen más diszciplínákat, hiszen amiként az irodalmi művek is lehetnek a történész számára történeti dokumentumok, a rokon vagy más diszciplínák „adatai”-val is dolgozhat érvelésének, „levezetésé”-nek stb. kiegészítése érdekében az irodalomkutató. A tematológia akkor válik célszerűvé és önmagánál többet mondóvá, ha az elemző a motívum vagy tárgy életútját a mindinkább változó kérdezőhorizontok felől vizsgálja, és azt igyekszik megválaszolni, miként reagál az újabb változat a régre, mennyiben viszi tovább, parodizálja, semmisíti meg (vagy akarja megsemmisíteni) olyképpen, hogy magába fogadja, magába rejti, igyekszik az előző változatról elterelni a figyelmet, vagy éppen ellenkezőleg, a továbbgondolást manifesztálja. A nemzeti mítoszok (régiónkban/zónánkban) a történettudomány és az irodalom közös alkotásai, ezeknek a mítoszoknak fogalomrendszere erősen irodalmi ihletésű, többnyire a XVIII. század végétől kezdve kap újabb vonásokat, s telítődik agresszív elemekkel. A fenyegetettség, az elfajzás, a nemzeti bűnök és a büntetés mellé párosulhat a város- és polgárosultság-ellenesség, és általában a nemzeti paradigma kizárólagossá tétele, s mindenek árnyékában a Jó és a Rossz, Černibog és Belibog, Hadúr és Armány örök küzdelmévé egyszerűsített őstörténet és átvitt értelemben: nemzeti történet. Az ideológiatörténetnek kötelessége feltárni az irodalmi alkotásokban körvonalazódó nemzeti képzeteket, ám az összehasonlító irodalomkutatást nem ideologikumként, hanem műszervező tényezőként érdekli, és ezeket a tényezőket helyezi be abba az irodalomközi folyamatba, amelyben megfeleléseit, párhuzamait, ellentettjeit egyként föllelhetjük; a nemzeti és a szomszédos (illetőleg a régióba-zónába tartozó) irodalmak egymást értelmező tendenciáin mérhetjük le azok korszerűségét, korszerűtlenségét, időszerűségét, időszerűtlenségét, „irodalmisság”-át és így tovább. A sztereotípiákban, a nemzeti látószögű ideologikumban is feltárható a „kulturális emlékezet”, olykor az epigonjelleg is (az epigonság az intertextualitásnak nem rendhagyó, ám sajátos, „negatív” esete), az irodalmi alkotásokban helyet kapó nemzeti paradigmák elemzése jócskán mutathat ki rejtett és alig rejtett idézeteket, tárhat föl éppen azzal a nemzeti irodalommal párhuzamot, olykor „kölcsonhatást” is, amelynek ellenében igyekszik körvonalazni a maga pozícióját. S azáltal, hogy az előbb említett tematikájú alkotásokat egy tágabb (regionális vagy világirodalmi) kontextusban világítjuk át, nemzeti irodalmi szerepük is jobban lesz látható, hiszen kitetszhet, mi az az anyanyelvi-nemzeti, mi az az egyetemesebb előzmény, amelyre reagálnak, amelyet tematizálnak. Ily módon az összehasonlító irodalomkutatást még akkor sem elsősorban az önmagába zárt (?) műalkotás érdekli, ha egyetlen műalkotásnak keresi a helyét az irodalomközi folyamatban, hanem a mű (akár egy vers) bemutatása révén érzékelteti az irodalmi/kulturális emlékezetet; nem egyszerűen az előzményeket (mint a régebbi bon mot tartja: egyetlen mű sem *oka* a másiknak), hanem azt igyekszik föllelni, hogy az egyik mű milyen hagyományhoz kapcsolódik, vagy melyiket tagadja, illetőleg azt, hogy egy mű miképpen teremti meg a maga előtörténetét. Továbbá azt: hogyan rendeződik át egy műben, egy írói életműben, vagy egy mű, egy írói életmű által a nemzeti és/vagy a világirodalom. Az összehasonlító irodalomkutatás ennek feltárására vállalkozik, korántsem azért, hogy kiiktasson műveket, írói életműveket a köztudatból (vagy az irodalomtörténetből), hiszen ezt amúgy sem tudná megtenni. Az irodalomtudomány, így az összehasonlító irodalomtudomány sem az irodalomtudósi, -történeti, kritikusai önkény és elszánás szerint mi-

nósit, hanem szintén részese a hagyománynak, az irodalmi folyamatnak és rendszernek, szüntelen reagál az irodalom változásaira. Aligha mellékes az a tény, hogy például a szlovák szürrealisták és az orosz formalista iskolát a szlovák tudományban népszerűsítő Mikuláš Bakoš egymásra találtak, mint ahogy az 1970-es magyar próza fordulat is rálelt a maga kritikusaire, akik jórészt ettől a prózától ihletve alakították ki a maguk kritikus beszédmódját. S bár az irodalomtörténet jócskán tud beszámolni a Stendhaléhoz hasonló esetekről (hogy ti. saját kora nem fogja föl jelentőségét, s csak amikor már „felkészült” az irodalmi közvélemény Stendhal műveinek befogadására, akkor lehetett eredményessé az irodalomtudósi felfedező munka, például Hyppolyte Taine-é), élő irodalomnak és a múlttal foglalkozó irodalomtörténetnek, -tudománynak sokkal szorosabb a kapcsolata, mint az az első pillantásra látszik. Hiszen éppen az újabb irodalmi mozgalmak, jelenségek fényénél mutatkozhat meg egy korábbi jelenség „újszerűsége”, az újabb irodalmi mozgalmak eredményesebb értékeléséhez-minősítéséhez szükséges módszerek segítségével régebbi folyamatokat, szerzőket is újszerűbben lehet értelmezni. S ha az előbb (most már aligha tagadhatjuk: Borges intencióit követve) azt a megállapítást kockáztattam meg, hogy egy irodalmi alkotás nemcsak idézetekkel utalhat megelőző „művekre”, tendenciákra, hanem kijelölheti-sugallhatja azoknak az előszövegeknek a körét, amelyeket feldolgozott, amelyekre reagált, amelyeket értelmezett (jól lehet, a pozitivisták módszere szerinti, adatszerűen kimutatható érintkezésről nincs szó), akkor ezt belátva az irodalomkutató, a kritikus jelentős segítséget kap az irodalomtól. Ugyanis a régebbi szövegek olyan vonásai kerülnek új megvilágításba, amelyek a konvencionális aspektusból nem voltak megfigyelhetők, s ezáltal az irodalomkutató kiszabadíthatja az irodalom jelenségeit, a műveket és az írókat a megszokás fogságából.

Éppen a szlovák-magyar összehasonlító irodalomkutatásról beszélve nem árt erőteljesen hangsúlyozni a túlideologizáltság konvencióinak gátló voltát, s ugyancsak nem árt megemlékezni a hasznosságelvű jószándékok korszerűtlenségéről sem (még akkor sem, ha ezekből jóval kevesebb kár származott, mint az elzárkózásból, az ellenségeskedő dolgozatokból). A szlovák-magyar kapcsolattörténeti konferenciák szép hagyományt alakítottak ki, s bár a hagyományosabb kapcsolattörténeti előadások-írások mindig is többségben voltak, nem hiányoztak az elméleti(bb) jellegű megnyilatkozások sem, bár ezek egy része indokolatlan szerénységgel pusztán a szlovák-magyar kapcsolatok „elvi-módszertani” problémáit tárgyalta (miközben nem tisztázódott, hogy például a magyar-szerb, a magyar-horvát vagy akár a magyar-cseh kapcsolattörténet „elvi-módszertani” problémáiban mi a hozzá képest új, mi az eltérő, mi a vele hasonló vagy mi az azonos). Nyilván szükséges a szlovák-magyar kapcsolattörténet intenzív művelése (hiszen az adatok jó része feltáratlan, főleg a régebbi korszakokat tekintve remélhető még sok újdonság fölbukkanása), ugyancsak szükséges a szlovák-magyar összehasonlító elemzések folytatása (hiszen ezen a téren is nagy az elmaradás), de nem halasztható annak tudatosítása, hogy a komparatiztika megújulási törekvéseinek át kell hatnia a szlovák-magyar összehasonlító irodalomkutatást is, hiszen nélküle csak a megszokott kutatási vágányok épülhetnek tovább, a nagy befektetéshez képest viszonylag csekély eredménnyel. Dionýz Durišin könyvsorozata nemcsak terminológiai megújulást célzott meg, hanem a regionális kutatások előtt is új távlatot nyitott, és a világirodalom fogalmi értelmezéséhez is új szempontokat hozott. A magyar irodalomelmélet viszont a francia, a német és az amerikai irodalomtudományos tendenciák ismertetése révén újjászerveződött, és a legjobb úton van ahhoz, hogy kiépítse a maga rendszereit. A többes szám azért indokolt, mert szerencsére megosztott a magyar irodalomelmélet.

Elsősorban a *Helikon Világirodalmi Figyelő* tematikus számai jelzik az érdeklődés irányait, de a különböző nézeteknek-vitáknak helyet biztosít a *Literatura*, a *Jelenkor* (itt főleg a Derridával és Rortyval kapcsolatos ismertetések-elmélkedések jelennek meg), a *Magyar Filozófiai Szemle*, az *Athenaeum*, a *Hiány*, de az *Alföldben* és a *Tiszatájban* közreadott elemzések, értelmezések is az irodalomelméleti tájékozódás sokszínűségét dokumentálják; másutt, a *Pompejiben*, a *Gondolat-Jelben*, a *Nappali Házban* is érezhető a szerkesztői igyekezet: egymással versenyezve akarnak különféle szerzők olykor (kissé sietve) megnyilatkozni, igazolni korszerűségüket. Ez a mohó igyekezet nem minden esetben tanúskodik végiggondolt és valóban feldolgozott tudásról; s amennyi előnye van annak, hogy az európai-amerikai – legújabb – irányzatok asszimilálása állandóan napirenden van, az egymás ellenében kialakított, olykor kizárólagosságra töre nézetek egymásnak üzengetése, burkolt vagy nyílt „harca” nem feltétlenül szolgálja a Kulcsár Szabótól oly szívesen idézett „gadameri” magatartásnak és stílusnak, a „jóakarát hermeneutikájá”-nak meghonosodását. A másik fölvethető probléma, hogy mindez a törekvés nemigen van tekintettel egy komparatív megközelítés (vagy akár egy zonális elemzés) lehetőségére, a korábbi nemzedékek (és a történészek egy része) közép-európai, kelet-közép-európai elkötelezettsége inkább peremjelensége a mai magyar irodalmi/kulturális közéletnek (és ha irodalomról van szó, inkább írók szorgalmazzák erőteljesebb jelenlétét: Mészöly Miklós, Esterházy Péter, Sándor Iván...), mint „vezér”-gondolata. A szlovák komparatiztikát még ennyire sem foglalkoztatja jelenleg a „közép-európaiság” irodalmi/irodalomtörténeti megalapozottsága, és ezen keresztül a hagyományos irodalomközi együttesektől (mint amilyen például a szláv nyelvű irodalmak igencsak heterogén együttese!) eltérő szempont szerint értelmezhető zóna tételezése. Így a magyar „Monarchia”-kutatásoknak a szlovák irodalmi komparatiztikával való találkozásáralálkozttatására jelenleg igen csekély az esély; amennyiben a szlovák irodalomtudományban és az összehasonlító irodalomtudományban fölmerül az igény a magyar tényező megismerésére, az vagy a régi (tehát a XVIII. század közepe előtti) irodalom megnyugtatóbb besorolására, a nem szlovák nyelvű, de a mai Szlovákia területén működő alkotók tudatának meghatározására szorítkozik, vagy a kapcsolattörténetre, idesorolva olyan „tipológiai”-nak nevezett analógiákat, amelyek kapcsolattörténeti alapozásúak.

A jelenlegi helyzetet jellemzi, hogy sem Sziklay László, sem Rudolf Chmel monografikus vállalkozásainak nem született meg a folytatása, jóllehet, Magyarországon működnek szlovákisták, Szlovákiában pedig hungarológusok. Ez nem lenne nagyon nagy baj akkor, ha a szlovák–magyar komparatiztika tevékenységét a zonális kutatások határoznák meg, sőt: számottevő előny származhatna abból, ha a szlovák–magyar viszonylatokat az irodalomközi együttesek és folyamatok perspektívája szerint minősítenék-elemeznek-értelmeznék a kutatók. Az utóbbi esztendőknben azonban nemigen írtak efféle – pedig szerfölött szükséges – tanulmányokat. A magyar szlavisztika, illetőleg a szlovák hungarológia érdeklődése nem ilyen irányban alakult, s ha korábban a mélyebben át- és megélt formalista és strukturalista hagyományok miatt a szlovák komparatiztika volt elméletibb (és talán az elvontabb elmélet szintjén megalapozottabb) diszciplína, az utóbbi időben mintha a magyar irodalomelmélet kivirágzása inkább ösztönözte volna a magyar komparatiztikát tevékenységében az önreflexióra, talán az irányváltásra is, mindenesetre a empirikus és a konstruktivista, a dekonstruktivista és a befogadáselméleti irányzatokban való elmélyedésre, az új lélektani és nyelv-bölcséleti „iskolák” gondolatvilágának feldolgozására, és mindezen keresztül főleg az 1970-es esztendőkkal indítható legújabb magyar irodalmi korszak értelmezésére. Még-

hozzá olyképpen, hogy a világirodalmi kontextus, a világirodalmi „viszonyítás” nézőpontja szerint a múlt és a jelen egymásba érő, egymást kiteljesítő folyamatai kerülnek az értelmezések centrumába. Ennek következtében kezd szétesni az a kényszerített irodalmi közmegegyezés, amely a mimetikus és „közzszolgálati” irodalomnak tulajdonított elsőbbséget, és nem feltétlenül dicséretileg emlékezik meg jó néhány irodalomkutató a XX. századi magyar irodalom recepciós válogatási szempontjairól. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy átrendeződik (nem az irodalmi „fővonal”, mert ilyen nem létezik) az a szempontrendszer, amely a hagyomány és a jelenkor dialógusához erőteljesebben vagy kevésbé erőteljesen hozzájáruló írókat-költőket értékeli. Ez a fajta irodalmi önvizsgálat összhangban látszik lenni a realistább (irodalom)történeti önszemlélettel, és előtérbe állítja azokat az alkotókat, akik az egyén és a világ, a nyelvbe vetett bizalom és a nyelvi elbizonytalanodás kérdésköréről többet és megszenvedettebbet voltak képesek mondani. A szlovák irodalom- és történettudományban is érzékelhető már az igyekezet, hogy a nemzeti konvencióktól el kellene szakadni, és mű meg értelmezője „kapcsolatá”-ban más, biztonságosabbnak tetsző alapokra kellene helyezkedni. Jóllehet, már Nezval felrótta a cseh irodalom évszázadainak (benne a biblikus cseh nyelven alkotó szlovák íróknak is) a nem esztétikai szándékú-hatású didakszist, csak az utóbbi időben vált lehetségessé, hogy a nemzeti irodalom kiemelkedő képviselőinek nem mindig korszerű irodalmi nézeteit egy-egy kutató átvilágítsa. A kapcsolattörténet legalább annyit és akkor segíthetne, ha egy másik irodalom (vagy irodalmi jelenség) bevonásával szélesebb „poétai mezőn” történhetne az elemzés. Dionýz Ďurišinnak a sajátos irodalomközi együttesekről szóló köteteiből is sajnálatosan hiányzik több olyan tanulmány, amely a szlovák irodalom kelet-közép-európai helyéről szólna. Ilyen értekezések egyrészt a szlovák irodalom felejtett vagy felejteti akart vonásaira mutatnának rá (Sziklay László dolgozataiban erre tett kísérletet), másrészt hozzájárulhatnának olyan mai szlovák irodalmi mozgások felismeréséhez, amelyek segítségével egy múltbeli átrendezés, újragondolás szükségessége tetszhetne ki. Jóllehet, alábbi példám epizodikus jellegűnek minősíthető, mégis a két irodalmi gondolkodás meghatározóan lényeges elemének vélem azt a törekvést, hogy keveset olvasott, viszont az írók-irodalmárok egy csoportja által magasabbra értékelt, és a leginkább nyelvi okok miatt kevésbé hozzáférhető alkotásokat (és nemcsak regényeket) modern „hangszerelésben”, mai nyelven újrírjanak, korszerűsítsenek. A magyar irodalomból jól ismertek Móricz Zsigmond modernizálási törekvései például Kemény Zsigmond regényeinek „olvashatóbbá” tételére, a szlovák irodalomból például Ján Hollý verseinek, Jozef Ignác Bajza regényének mai szlovák nyelvre történt „lefordítását” vállalták mai szerzők. Más kérdés, hogy a nyelvi köntös abszolútizálása, nyelvnek és műegésznek egymástól való elszakítása eredményezhet ugyan érdekes próbálkozást, valójában eleve kudarcra van ítélve, hiszen éppen a művek strukturális egységét, a műegész nyelvi megalkotottságát nem veszi tudomásul. Ellenben, az inkább írók (kevésbé az olvasók) részéről tapasztalt igény a hagyomány-értelmezés változó voltára enged következtetni, és ebből a szempontból rokonnak tetszik az afféle (és kiadói szempontból általában sikeres) vállalkozásokkal, amelyekkel a világirodalom története ugyancsak telítve van: a *Don Quijote*, a *Robinson*, a *Gulliver utazásai* ifjúsági regénnyé átköltése indítékában és célzatában hasonló jellegűnek tetszik. Így említett nemzeti irodalmi kísérleteink is megérdemlik, hogy szervezesebben illesszük történeti keretünkbe. A pozitívista, késő pozitívista, illetőleg a marxista irodalomtörténeti periódusban is föltámadt a vágy a szuverénebb hagyományértelmezésre, az irodalmi és ezzel összefüggésben a kiadói-átlagolvasói kánon lazítására. Annál is

inkább, mert az „élő irodalom” is szűknek érezte a konvenciók által kijelölt irodalmi területet, s a nemzeti irodalom múltjában olyan szerzőket és műtípusokat keresett, amelyek nem illeszkedtek be a kánonba (Móricz Zsigmond ekképpen fedezte föl Tolnai Lajost, Németh László pedig a maga irodalomesztétikai és nemzetképet illető megfontolásai felől javasolta a magyar irodalom történetének újírását); s ha protokolláris elismertségük megvolt is (hiszen Kemény Zsigmondról vagy Ján Hollýról mindig nagybecsüléssel szólt az irodalomtörténet), az általuk képviselt szellemiség vagy akár verstani szemlélet számos ok miatt nem teremthette meg a maga méltó utókorát. Sokkal inkább a nemzeti történelemmel kapcsolatos (szépirodalmi művekben megjelenő) nézeteik visszhangoztak, mint például műfaji újításaik. Az „élő irodalom” tehát a konvenciókkal, a kánonnal szembeszegülve kereste a maga elődeit, azt a nemzeti hagyományt, amelyet újrafogalmazhat, amelynek mentén továbbgondolhatja a XIX. századi kezdeményezéseket. Ennek következtében talán az irodalomtörténetet is arra készítheti, hogy megkezdje az „átértékelés”, az új szempontú megközelítés munkáját. Az irodalom felől érkező impulzusok ebben az esetben csak részsikereket könyvelhettek el, például Féja Géza erősen vitatható és irodalmon kívüli nézőpontból felrajzolt irodalomtörténete a Németh László–Móricz Zsigmond törte csapáson haladt (Keményt és Tolnait illetőleg); viszont a szlovák irodalomban és irodalomtörténetben az „átírások”, a modernizálások ugyan váltottak ki vitát, de nem eredményezték az újragondolást. Ennek talán az is volt az oka, hogy az élő irodalom ezúttal nem alkotásokkal, hanem szinte iskolás értelmezésekkel kezdeményezett; az irodalmi értékelés újszerűségére nem ösztönzött azáltal, hogy az eredeti mű eredeti alakjának teljes értékű irodalmiságában kételkedett, és egy „javított”, „korszerűsített” változat modernisége mellett tanúskodott. A hagyomány és az élő irodalom hatásos dialógusa nem feltétlenül ilyen nyilvánvalóan közvetlen érintkezésben manifesztálódik. Az élő irodalom inkább módszertani megújulásra ösztönöz, műtípusok újrafelfedezését készítheti elő, vagy régi alkotások észre nem vett vonásaira irányíthatja a figyelmet. Mindazonáltal az olyan jelenségek, amelyekről följebb emlékeztem meg, vagy az archaizálás, az ossziáni jellegű rejtőzködés, a régi irodalmi emlékek „hamisítása”, mind-mind olyan tényezők, amelyek a(z irodalmi) múlt valamilyen szempontú át-újírását célozzák, a(z irodalomtörténeti) kutatások hiányára-hézagaira mutatnak rá. Kiváltképpen a szlovák–magyar komparatiztika számára hálás terület például a kuruc költészet szlovák–magyar misztifikálása (Thaly Kálmán–Matunák Mihály), vagy akár a nemesi-kisvárosi-diák költészet, általában a közösségi költészet folklorisztikai hitelességű költészetként való értékelése, minősítése, és ilyen módon a nemzeti legendáriumba való beillesztése. Ismét a *kulturális emlékezethez* jutottunk el, a jelenkor értelmezte és ennek az értelmezésnek révén szüntelen átíródo hagyományváltozathoz, de amely értelmezés többnyire irodalmi fogantatású. A komparatiztika megkísérelheti a választ abban a tekintetben is, hogy mikor merül föl erőteljesebben a paradigmaváltás igénye, mikor lesz, szavakban legalábbis, a konzervatívabb szemléletről tanúskodó „hagyományőrzés” a vezérelv. Ezúttal azt lehetne hangsúlyozni, hogy a múlt alkotásai nem teljesen védtelenek, hiszen a múlt alkotásaira reagáló irodalom az, amely igényli ennek a reagálásnak tudomásulvételét, illetőleg a múltnak a jelen felől történő értelmezését. Ugyanakkor az irodalomtörténetté alakult írói életművek, műalkotások sora mintegy előkészíti a következő életműveket: jelen és múlt állandó kölcsönhatása az, amely az irodalom történetének kontinuitásában és diszkontinuitásában alakító szerepet tölt be. Nyilvánvaló számomra, hogy ez a dialógus, ez a kölcsönhatás nem szűkíthető le a nemzeti irodalomra, mind a regionális iro-

dalomközi együttesek, mind a világirodalom mozgásai, akciói nélkül nem képzelhető el az irodalom, az írói életmű. Tételéből nem következik a nemzeti irodalom elemzésének, a nemzeti irodalom története jogosultságának tagadása. Pusztán a kontextusba helyezés az, amelynek fontosságára szeretném felhívni a figyelmet.

A szlovák–magyar komparatiztika is, mint az összehasonlító irodalomtudomány általában, remélhetőleg fordulat előtt áll. Az az inkább kényelmes, mint pontos megállapítás, miszerint az összehasonlító irodalomtudománynak nincsen szüksége önálló metodológiára, pótolja az irodalomtudományos metodológia (de vajon melyik?), aligha tartható tovább. Újabban több oldalról kísérleteznek ennek a metodológiának megteremtésével, nem is eredménytelenül. Az egyik legutóbbi, Peter V. Zimáé, amely a szövegsciológia, az ideológiakritika mellett a szemiotikai és az intertextuális nézőpontokat is bevonja a maga módszertani alapvetésébe, és a komparatiztikát eleve dialogikus tudományként igyekszik elfogadtatni, olyannak, amely feltárva az egyes elméleti iskolák történeti-ideológiai-nemzeti-nyelvi alapjait, szociolektusainak forrásait, átlátva azok fejlődés- és hatástörténetét, alkalmasnak bizonyulhat az elméleti-irodalomtudományos iskolák között a közvetítésre. A szlovák és a magyar komparatiztika történetéből kitűnően látható, miféle „iskolák” és tudományos-irodalmi irányzatok játszottak szerepet szerveződésében, és a hatalmi diskurzus évadában hol mutatkozhatott esély a kitörésre. Ilyen módon a tudománytörténeti egybevetés sincs tanulság nélkül, ám a legújabb irodalom és az erre az irodalomra reagáló kritika is jelezheti: miféle dialógusba kezdtek a szlovák és a magyar irodalom, irodalomtudomány képviselői a múlttal, amely egyszerre nemzeti és közös (még ha jó néhányan erről nem vesznek is tudomást). Közös például az együttélésből fakadó kulturális átszövődések okán, a közép-európai kulturális szöveget tekintve, a szomszédság és a mindkét országban jelenlévő nemzetiségi irodalom folyamán. A komparatiztika világszerte érezhető újragondolása talán a szlovák–magyar összehasonlító irodalomkutatásra is jó hatással lesz, magyar részről a Sziklay László kezdeményezte és művelte diszciplína feltehetőleg saját múltjával is dialogizálni fog, mint ahogy a Dionýz Ďurišín alapozta szlovák diszciplína is várhatóan erőteljesebben visszhangzik majd a jövőben.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Ami összehasonlítható és ami nem. Tanulmányok. Szerk.: Balogh Magdolna és Berkes Tamás. Békéscsaba, 1989.
- Chmel, Rudolf: Két irodalom kapcsolatai. Tanulmányok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bratislava, 1980.
- Ugyanő: Literatúra v kontaktoch. Štúdie o slovensko-maďarských literárnych vzťahoch. Bratislava, 1972.
- Dejiny a literatúra v kontaktoch. Zostavila a redakčne pripravila: Eva Tkáčiková. [Bratislava, 1989.]
- Ďurišín Dionýz: Čo je svetová literatúra? Bratislava, 1992.
- Ugyanő és kollektíva: Osobitné medziliterárne spoločenstvá. I–V. Bratislava, 1987–1992.
- Fried István: Úloha almanachov vo východoeurópskych literatúrach v období národného obrodenia. Literárny archív, 1970., 418–423.
- Ugyanő: Problémy maďarské literárněvědné slavistiky. Slavia, 1977., 308–314.

- Ugyanő*: Výsledky a úlohy výskumu slovensko-maďarských literárnych vzťahov. Slovenská literatúra, 1979., 186–193.
- Ugyanő*: Eredmények és feladatok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának történetében. Irodalmi Szemle, 1980., 1: 70–75.
- Ugyanő*: Jegyzetek a kapcsolatformákról. In: A komparatisztika kézikönyve. Szerk.: Fried István. Szeged, 1987., 75–92.
- Ugyanő*: Ütemeltolódás, felgyorsult fejlődés és az irodalmi folyamat néhány kérdése. Filológiai Közlöny, 1992., 152–158.
- Fried István–Sziklay László*: Szlovák–magyar kapcsolattörténeti szimpózium Mátrafüreden. Helikon Világirodalmi Figyelő, 1975., 87–103.
- Kulcsár-Szabó Ernő*: Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen. Budapest, 1994.
- Sziklay László*: Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései. Budapest, 1974.
- Ugyanő*: Visszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések. Bratislava, 1977.
- Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk.: Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László. Budapest, 1965.
- Tradície a literárne vzťahy. Ved. red.: Mikuláš Bakoš. Bratislava, 1972.
- Zima, Peter V.*: Textsoziologie. Stuttgart, 1980.
- Ugyanő*: Komparatistik. Einführung in die Vergleichende Literaturwissenschaft. Tübingen, 1992.

PETER ZAJAC

Tatarka és a vita Közép-Európáról

Dominik Tatarka nem volt közvetlen résztvevője a nyolcvanas évek nagy közép-európai vitájának, amelyet Milan Kundera kezdeményezett, és amelyhez Konrád György, Adam Michnik, Claudio Magris vagy az általánosság síkján Timothy G. Ash is csatlakozott. Különböző prózai szövegeiben, leveleiben, naplójában és esszéiben szét-szórt gondolatai mégis közvetlenül érintik ennek a vitának lényegi kérdéseit. Dominik Tatarka ugyanis a közép-európai értelmiségnek ahhoz a nemzedékéhez tartozott, amely megélte a második világháború katasztrófáját, hitt a szocializmus társadalmi igazságosságában, tudva, hogy a „jóvággyás démona” a totalitárius társadalmakban csakis a „rabszolgaságba” taszíthatja „a lelket”. Önérzetesen szabadságpárti, mélységesen hazafias, ugyanakkor emberséges férfi volt; az agapé, a szeretet élő bölcséletét valóra váltani kívánó ember. Ebben a roppant fontosnak tartott mozzanatban, a „szabad egyének társadalmának” kérdésében tisztábban látott sok más közép-európai liberális értelmiségi társánál, akik nem tudták olyan árnyaltan megkülönböztetni a nemzetit és a nacionalistát, mint ő. Már az ötvenes évek elején nacionalizmussal vádolták, még-hozzá éppen azok, akik aztán negyven esztendő múltán seregestül vedlettek nacionalistákká. Egyértelműen tudatosította a szlovák művelődés multikulturális jellegét. Maga így szól erről: „Alighanem a szláv Kárpátok erőszak és szeretet formálta lengyel-magyar-mongol-vlach keverékű protoplazmájából származom... Az én szlovák-mongol-

vlach* lelkem kedveli a más érzésű lényekkel való találkozásokat, hadd ismerje meg, milyen is valójában, s hogy van-e elegendő ereje, no nem az erőszakra és a vakon-cselekvésre, hanem a gyöngédségre... Engem, a szlovákokat, a Kárpátok betyárját, kedvelnek a szabad népek. Remekül tudunk együtt elüldögelni, iszogatni, beszélgetni... Ne tuszkoljatok vissza az etnikum, a náció és a tömegesség karámbája." Tatarka szellemi közép-európaiságának felismerhetőbb jele természetesen többkultúrájúsága, nem csupán a Szlovákia területén található kultúrákat képviseli, de önnön műveltségének belső tere szintén erre vall. Tatarkában, génjeiben, de abban a szellemi hagyományban is, amelynek folytatója, eleven a kárpát-medencei többkultúrájúság, a „lengyel–magyar–mongol–vlach hatások” formálta „szlovák–mongol–vlach” lélek. Tatarka mintha a szlovák kultúrára jellemző ellentétpárok, a természeti, a falusi, illetőleg az urbánus műveltség összekapcsolódásának megtestesítője volna. Jellemző továbbá műveire a modernségnek és a hagyománynak egymásba kapcsolódása, az eredeti-hazai, a mitikus meg a kultikus egybeölelése a korszerűvel, az újjal, az avantgárdal. Valamint összekapcsolódik bennük az ironia, az önironia, a groteszk gesztus a rémület, a gyöngédség és szeretet kifejeződésével. S végül az utolsó nagyon fontos ellentétpár: Szlovákia geopolitikai helyzetéé, azé a helyzetéé, amely a háború utáni országot Kelet-Európa kultúrájához kötötte, Tatarka viszont Nyugat-Európára, mindenekelőtt Franciaországra tekintett.

Tatarka néhány cseh és szlovák értelmiségi társához hasonlóan inkább az „igazságban élés” útját választotta, mintsem a politikai rendszer kiszolgálását, igaz, ezért számkivetéssel sújtották. Isten közösségéről szőtt elképzelése, amelynek kidolgozásán a hatvanas évek második felétől egészen élete végéig fáradozott, úgyannyira, hogy utolsó gondolatait e tárgyról közvetlenül halála előtt, 1989-ben vetette papírra, szóval, idevonatkozó nézetei ugyanabból a magból sarjadtak, mint a közép-európai vita, amelynek lényegét T. G. Ash foglalta össze. Az antipolitikai politika” célja mindenekelőtt nem a párt és az állam reformja lett volna, hanem a polgári társadalom rekonstrukciója. Tatarka 1968-as elmékedését Isten közösségéről civil, polgári alapokra építi: „Az egyetlen forma, amelyben szívesen élek, a demokrácia... Isten közössége: a szabad és becsületes polgárok társadalma.” Tatarka a maga metaforikus nyelven egy nagyon is konkrét demokratikus társadalom képét festette meg, amelyben az „információk szabadon áramolhatnak”, ahol „a többséget szabadon választják”, és ahol „az alapvető emberi jogok az ENSZ alapokmányában leírtakkal” megegyeznek. Ennek a társadalomnak a kultúrája nem az államot és ideológiáját szolgálja, hanem „szövetkezés volna, szabad társulás az emberi sors megélésének tudatbeli vagy érzéki belső parancsára...”

További motívum, amely Tatarka életművét a nyolcvanas évek közép-európai vitájával társítja: az erőszaknélküliség elve. Ide tartozik az író folyton visszatérő gondolata a közösségről mint áldozatról. *Vallomásai* utolsó oldalain erről így ír: „...a mi esetünkben valóban kis közösségről van szó, amely valamilyen küldetést vállal, amely áldozattal jár, legyen ez alkotás, írás, éneklés vagy játék, s mindennek abban van értelme, hogy bennetek és bennünk is örömet ébreszt.”

Áldozat révén megváltás: Patočka szavával szólva, „az igazságban élés”. Tatarka számára „vannak dolgok, amikért érdemes szenvedni”. Kevés az olyan értelmiségi és író, aki képes lett volna ezt az elvet ilyen következetességgel megélni, átélni, végigélni,

* Morvahoni vlachok: etnográfiai csoport, Morvaország keleti részén települt le, kultúrájában, életmódjában átmenetet alkot a cseh és a szlovák nép között. Alapjában szláv jellegű. (Szerk.)

mint ő, olyan megingathatatlanul és megvesztegethetetlenül. Bár a hatalom próbálta megtörni, egyszerre kétfelől is: megvesztegetési kísérlettel és erőszakkal, fenyegetőzéssel meg elszigeteléssel. De nem engedett sem az egyik, sem a másik kísértésnek. Őszintén szólva, e téren Tatarka mindmáig példakép maradt; most ugyanis, öt évvel 1989 után olyan mélyre kerültünk, hogy a megingathatatlanság és a türelem a szlovák értelmiségiek között ritka emberi értékévé fogyott.

Itt említendő Tatarka elképzelése a „szeretet ajándékaról”. Ebben az összefüggésben beszélt Tatarka arról az ajándékról, amelyet „elfogadtunk”, amely örökségünk lett, tájként, hazaként, szokásként meg a hagyományok révén; de az érintkezés módjában is, s ezen nem csupán technikai kommunikációt értünk, hanem inkább társulást, kapcsolatot a „másikkal”, ahogy ezt Emanuel Lévinas vagy Jan Patočka érti.

A gyöngédség és szeretet az író kulcsfogalmai a férfi és nő kapcsolatának ábrázolásakor. Tatarka ugyanis azok közé a ritka írók közé tartozik, akiknek számára a szerelem ajtájának kulcsa a partneri viszony. A szerelem maradt az egyetlen terület a számkivetett értelmiségiek számára, amelyben teljesen megélhették szabadságukat. Tatarka számára ez a szeretet és nem a szexus szabadsága volt. Számára az obszcenitás át nem léphető határ maradt, az erőszakosságot jelentette, a szexualitás pedig mechanikus műveletet. A férfi-nő kapcsolatának ilyenén felfogásától Tatarka mindig is elhatárolta magát, 1968-tól haláláig jó húsz éven át vissza-visszatérve e témához. A férfi és nő kapcsolata számára a két fél „együttléte” a szó legtágabb értelmében: erotikusan és lélekben is. A szerelem pedig kapcsolat és kultusz, aktus és szertartás. S éppen a szerelmi kapcsolatoknak ez a szertartásossága volt az, amelynek segítségével Tatarka a régi európai civilizációk archeológiai szondázásával megpróbálkozott. Saját felfogásának igazolását látta a régmúlt férfi-nő kapcsolatában, s mindezt azelőtt vetette papírra, mielőtt elképzelését az ókori európai civilizáció régészeti leletei tökéletesen igazolták volna, főleg a litván-amerikai régészasszony, Maria Gimbutas fölfedezései nyomán.

Néhány szempontból Tatarka a nyolcvanas évek közép-európai vitáját is megelőzte. Főképp a természeti környezethez és minden élőhöz bízó mélyen meghitt vonzalmában. A hatvanas években Tatarka a természet és a kultúra kapcsolatát még úgy látta, hogy bár sok bennük a közös vonás, de sok tekintetben különböznek. A hetvenes, majd a nyolcvanas években egyre inkább visszapártolt gyermekkori tapasztalataihoz, az ember és a természet eredendő összetartozásához, s ez a viszony átitatódott ösztönös sejtésekkel, tapasztalatokkal és reflexiókkal. Ezek a reflexiók azonban nem a hűvös ésszerűség útját járják, hanem hovatovább meditációvá, szemlélődéssé mélyülnek, afféle párhuzamos elmélkedéssé, amikor az értelmi és érzelmi dolgok között „asszociatív kapcsolatok láncolata” keletkezik, így Tatarka műveiben létrejön az „ész és a szív kultúrájának” összefonódása, miként Milan Hamada, művészet- és irodalomtörténész ezt találóan megállapította.

Ezzel a tágassággal Tatarka közelebb került napjaink világfelfogásához, mint a nyolcvanas évek közép-európai értelmiségije közül sokan mások. Különleges életpályája az övé. Annak a mély keresztény hagyománynak az örököse, amelyet ő maga a második világháború idején megtagadott, főképp a szlovák egyház háborús szerepe miatt. Innen eredt Tatarka vonzódása a szocializmushoz. Majd a szocializmus alapvetően antidemokratikus voltát látva jutott el az ötvenes, majd még következetesebben a hatvanas években a liberális demokráciák, a türelmesség és az erőszaknélküliség európai hagyományainak őszinte megbecsüléséhez. Végül öntudatosodásának utolsó szakaszában visz-

szatalált a kereszténységhez, nem intézményesült formájához, hanem a keresztény szeretethez: vagy talán inkább ahhoz a hithez, amely túlradat a kereszténység határain, az ókori kulturális hagyományok, de a japán, a héber, sőt: a pogány örökség irányába is.

A nyolcvanas évek közép-európai vitájának van egy belső, irodalmi vonatkozása is. Ennek az évtizednek irodalma két ágra szakadt: posztmodernre és egzisztenciálisra. Tatarka e kettő közül az egzisztenciális irány követői közé tartozott.

E két út hasonlósága, de különbsége is világosan kitetszik, mihelyt a két közép-európai mércével is mérhető író, Dominik Tatarka és Milan Kundera műveit összehasonlítjuk. Nem jogosulatlanul tesszük ezt. Mindketten hasonló élettapasztalatokból kiindulva építik műveiket, mindkettőjüket közeli és mély vonzalom fűzi a francia kultúrához, mindkettejük nagy témája a szerelem. Tatarka több ízben írt Kunderáról. Kundera emigrációba indulván búcsút vett Tatarkától is, aki így írja meg találkozásukat Erika Podlipkának címzett levelében: „Képzeld csak, Milan Kundera eljött, hogy elbúcsúzzon tőlem, s vele volt rádióbemondó-nő felesége is.

Istenem, szegény száműzöttek!

Visszatérnek-e még?

Ritka szép pár, szeretetre méltón gyönyörűek.

Az asszony búcsúzáskor azzal kedveskedett, hogy szerencsét hozó ember vagyok.

Ilyesmiket mondtunk:

Az ember megőrzi jellemét, de ha nincs más egyebe, csak jelleme, kimerül, munkájában meg-megakad, s végül abbahagyja. Erősz is az elmúlást szolgálja, mondta az öreg Freud.

Minden rokonszenv ellenére – s ez, amennyire Kundera száműzetése előtti látogatásából megítélhető, kölcsönös –, a két író egymás antitézisének tetszik.

Kundera már ekkortájt, de később még inkább, fanyar idegenkedéssel fogadta az életrajzíságot, s még inkább az önéletrajzi műveket. A legnyilvánvalóbb ez a *Halhatatlan szerelmekben*, ahol Kundera személye végül is az irodalmi mű részévé válik, vagyis az irodalmi halhatatlanság *attribútumává*. Tatarka következetesen életrajzi író, az utóbbi évtizedekben önéletrajzi jellegű munkákat alkotott; naplók, levelek írója, töredékes magnófelvételek szövegközlője, a folytonos „újrakezdéseké”, ahogy ezt maga minősíti. Kundera szövegei pontos architektúrájú, zárt szövegek; Tatarkái viszont teljes egészükben nyitottak – s ezért aztán ezeknek a szövegeknek szerkesztői gondozása ropant veszélyes munka. Kundera a „halhatatlanság” írója, aki szisztematikusan fáradozik a maga halhatatlanságán, analógiákkal, más halhatatlanok személyével idéz meg; Tatarka az „örökkévalóságnak” címezi leveleit, remény nélkül, hogy még földi életében elismerik. Maga nem is törekszik az elismerésre, amely voltaképp alapja a „halhatatlanságnak”. Kundera műveit a tudatos indítás, megalkotottság és befejezés jellemzi, írójuk tudja, honnan és hová tart. Tatarka műve nyitott mű, amelyet – mint minden önéletrajzi alkotást – egy felvillanás hozott létre, az adott, jövőbe-múltba táguló pillanatot. Innen származtatható Tatarka, az író traumája, akit társadalma nemcsak saját jövőjéből felejtett ki, de még az irodalomtörténetből, a tankönyvekből is kiradírozta nevét. Mi több – Kunderától eltérően – az európai irodalom kontextusába sem kerülhetett be. Ennek következtében a két író egymástól eltérő regényfelfogást követ. Kundera regényei epikusak, s ennek az epikusságnak keretében reflexív jellegűek, míg Tatarka „regénye?” olyan írás, ahol szüntelenül átjárják egymást az átélte események és a reflexiók, a történések és a képzelet, az éber állapot és az álom, ahol a megformálásnak nincs tá-

volsága az átélt valóságtól, ahol mindennapi történések válnak rögtön témává, elemi állapotokban, s formájukat a „formáló véletlen” adja. A mai káosz-elmélet csak utólagos megokolása ennek a prózaalakzatnak...

Meglehet, hogy ezek az alapvető alkotói különbségek világlátásuk, világértelmezésük és szerelemfelfogásuk különbségeiből fakadnak. Tatarka erről az *Irka* című regényében Kunderára is célozva így ír: „A nő, aki csak erotikus vagy szexuális tárgy, sekély, korlátolt kép... áhítat nélküli jelenség”...

Az irodalomnak ez a két vonulata mára láthatóbban elkülönült, mint keletkezésük idején, a hetvenes és nyolcvanas években. Ennek a két fejlődési útnak a jelenléte egymást erősítve vagy tagadva alkotja majd a hetvenes és a nyolcvanas évek közép-európai irodalmának két ágát. Tatarka és Kundera talán éppen tiszta típusai, megtestesítői ennek a két vonulatnak, köztük számos átmeneti és kevert típust találhatunk.

Bekövetkezhet a váratlan: az Európa, illetve Közép-Európa hetvenes–nyolcvanas éveinek irodalmában jóformán ismeretlen Dominik Tatarka fokról fokra – főleg, ha műveit szlovákul is kiadják, mert kései írásai még anyanyelvén sem jelentek meg – e korszak fontos közép-európai írójává válik. Azé a koré, amely bár elmúlt, de – szellemi eszményeként – mégis folyton előttünk lebeg. S meglehet, bár most még igencsak paradoxonnak tetszik, hogy Tatarka útja Közép-Európán át vezet a szlovák olvasókhoz.

Szlovákból fordította: VARGA IMRE

JEGYZET

PETER ZAJAC, a tanulmány szerzője irodalomtörténész, esszéista, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének igazgatója. *Tóth* Károly: Egy kelet-európai gondolkodó (Peter Zajac portréja) címmel informatív-töprengő jellegű írást közölt a följebbi dolgozat szerzőjéről (Irodalmi Szemle 1994. 9. 46–48.), amelyben így jellemzi többek között a szlovák esszéista-irodalomtudóst: „...ahhoz a közép-generációhoz tartozik, amelyet szlovákiai magyar viszonylatban talán a legmarkánsabban Grendel Lajos neve fémjelez...” „...Zajac irodalomtudományos munkásságának középpontjában a dinamizmus, a sokszínűség, a variabilitás és a pluralizmus fogalma áll.”

Igen tanulságos Ján Štrasser, szlovák író-szerkesztő értekezése: Kinek van szüksége ellenségre? (A szlovák értelmiség a pluralizálódás és polarizálódás között. Irodalmi Szemle, 1994. 8. 41–45.) Részben magyar értelmiségi problémákkal vág egybe a szlovák szerkesztő fejtegetése, részben Dominik Tatarka helyzetét jellemzi az elmúlt rendszerben, akkor ugyanis – Štrasser megfogalmazásában – „a szlovák Salman Rushdie szerepét például Dominik Tatarka töltötte be.” (F. I. jegyzete.)

DUŠAN KOVÁČ

Filozófia és mitizálás a szlovák történelemben

A szlovák történelem módszeres kutatása csak viszonylag rövid idővel ezelőtt kezdődött meg. 1918-ig Szlovákiában nem rendelkeztek az ilyesfajta kutatáshoz szükséges feltételekkel. Ekkor már a legtöbb európai nemzet, a cseheket is beleértve, lezárta az alapvető forráskutatás szakaszát, számos történeti iskola létezett, és kialakultak a nemzeti történelemfilozófiák komplex rendszerei. 1918 után lassan kezdett föllendülni a történeti kutatás, ám gyorsabb fejlődéséről és szélesebb spektrumáról tulajdonképpen csak az 1945 utáni periódusra vonatkoztatva beszélhetünk. A korábbi történelemkutatást Szlovákiában csak amatőr módon művelték, 1863–1875 között a „Matica slovenská”, 1895 után még a Szlovák Múzeumi Egyesület keretében; és mindig csak áldozatkész laikusok voltak azok, akik bár lelkesedtek a történelmi kutatásért, nemigen rendelkeztek az alapvető, módszeres kutatáshoz szükséges eszközökkel.

Ez a tény több irányban is befolyásolta a szlovák történetírást. A szlovák történelemről már a 17. század óta írtak és vitatkoztak. Ezt tették a szlovákok is, akik a történelemben legfőképpen önnön identitásukat keresték, tulajdonképpen egyfajta szlovák történelemfilozófiát, mielőtt még a módszeres kutatás kifejlődhetett volna. A történelmi, a szlovák múltat lebecsülő mítoszok elleni harcban új mítoszok keletkeztek, és ez nem pusztán szlovák sajátosságnak bizonyult; hasonló folyamat játszódott le más kultúrnezetek esetében is. Mégis az a tény, hogy a szlovák történetkutatás a szlovákok magyarországi elnyomatása következtében nem bontakozhatott ki a megfelelő mértékben,¹ folyamatos, nem szűnő hatást gyakorolt a szlovák történelmi tudat jó néhány mítoszára.

A tény, hogy a szlovák hivatásos történetírás olyan időszakban fejlődött ki, amikor a hivatalos állami ideológia a csehszlovák egységre támaszkodott, természetesen hatott a történetírára is. A közös csehszlovák történelem modelljét érvényesítették, és ez igen tartósnak bizonyult. További nehezítő-gátoló tényezője a szlovák történetírásnak: széles körű és szervezett kutatás csak 1948 után, vagyis olyan körülmények között bontakozott ki, amikor a marxizmust, államhatalmi támogatással, a tudományos kutatások egyetlen módszereként érvényesítették. Ez törvényszerűen keltett feszültséget a kutatás tényleges területe és a szűk interpretálhatósági keret között.

A Szlovákiában kibontakozó objektív történeti kutatás fokozatosan és tulajdonképpen módszeresen ütközött össze jó néhány interpretációs modellel, a szlovák történelem ideologikusan megalapozott filozófiájával és a szlovák múlt felhalmozott mítoszaival. 1989 novembere után, jóllehet, radikális változás állt be a társadalmi helyzetben, szétesett a marxizmus szűkre szabott és már régen nem használható vértete, viszont nem változott meg automatikusan és magától értetődően a történész alapvető helyzete. Plurális társadalomban is hatnak ideologikus és mítoszeremtő erők. A múlt objektív szemléletéért küzdő történészt semmiképpen sem fogják kedvelni az új viszonyok közepe. Ugyan sok előítélet és mítosz tűnik el, de újak is keletkeznek, amelyek hamar vernek gyökeret, és átveszik a régi mítoszok helyét. A társadalom jobban szereti a mí-

toszokat és a legendákat, mint az objektív igazságot, amely kellemetlen is lehet, és amelynek gyakorlati értelme és „hasznossága” nem mindig látható át. Egy olyan társadalomban, amelyik csupán ideologikus, keresi plurális stabilitását (és ilyen a jelenlegi társadalom Szlovákiában), az objektív történelmi igazság és a politikailag és ideológiailag orientált erők rá támaszkodó történetfilozófiája – mint korábban – most sem lesznek egymással partneri viszonyban.

Dolgozatomban nem térhetek ki a problematika egész területére. Azokra az interpretációkra koncentrálok, amelyek a szlovák történetírásban viszonylag régóta vannak jelen, vagyis azokra, melyek potenciálisan a legjelentősebb mítoszképző erővel rendelkeznek.

A szlovák történelem tárgya

A „szlovák történelem” fogalma a történetírásban egy bizonyos fejlődés szerint alakult, és értelmezése sem volt mindig egyértelmű. Ma a történészek többsége azt a nézetet képviseli, miszerint a szlovák történelem a szlovák etnikum (a szlovák nemzet) történelme, ugyanakkor a terület történelme is. A területi elv alapján része a szlovák történelemnek a szlávok előtti periódus, valamint a nemzeti kisebbségek történelme, amennyiben Szlovákia területén játszódtott le. Ez a területi-etnikai elv jó néhány problémát rejt magában.

Elsősorban Szlovákia területének körülhatárolásában jelentkezik a probléma. A mai Szlovákia határainak nemzetközileg törvényesített rögzítése csak 1920-ban történt meg, amikor a trianoni békeszerződésben nemzetközileg állapították meg Szlovákia déli és keleti határait. Csak északon és nyugaton voltak a szlovák területnek történelmi határai, melyek az egykori magyar királyság határai voltak. Az 1918 után teremtett határok így a szlovák terület orientáló határaivá lettek, és ez mondható el a megelőző periódusra is.

Szlovákia területe azonban 1918 előtt is sajátos komplexitással rendelkezett. A magyar államba való betagozódása után Szlovákiának éppen a mai területe, amely korábban a Nagy-Morva Birodalomhoz tartozott, sokféle tekintetben önálló egésszé alakult. Olyan terület volt, ahol megmaradtak az egykori államiság hagyományai, olyan terület, ahol már fejlett mezőgazdaság és kézművesség létezett, ahol a maga korában is igen magasfokú kultúra fejlődött ki, és tovább éltek a nagymorva hagyományok. Fokról fokra következett be ezek után a betagozódás, és Magyarországon kívül az alakuló cseh és lengyel állam is versengeni kezdett ezért a területért. Magyarországon szilárd alakuló elemévé Szlovákia területe csak a 12. század elején vált.

A 13. század folyamán lezajlott területi rekonstrukciók következtében, amikor megkezdték kialakítani a megyéket, a mai Szlovákia régiója elveszítette korábbi pozícióját.² A 14. században Trencsényi Csák Máté hatalma ismét hozzájárult Szlovákia különleges helyzetének kifejeződéséhez. Csák főúrnaként uralkodott a mai Szlovákia területének legnagyobb része fölött; e helyzetet erősítette az oszmán expanzió is, amelynek köszönhetően éppen Szlovákia területéből nőtt ki a „Habsburg Magyarország”, és lett Pozsony koronázó- és főváros. Bizonyítja a mai Szlovákia területének különleges helyzetét a címertan is. A jelenlegi szlovák címer megtalálható a legtöbb szlovák város címerében. Magyarország egyéb területein ez a címer nem fordul elő. Ennek ellenére Szlovákia Magyarországon belül sosem jutott különösebben fontos pozícióhoz a közigazgatást tekintve. Horvátországgal–Szlavóniával vagy Erdéllyel szemben ugyanis Szlovákia sosem volt önálló közigazgatási egység.

A mai Szlovákia területére használt „Szlávia” „Sclavonia” megjelölés a 15. századtól az irodalomban szórványosan bukkan föl. A középkori Magyarország viszonylatában nem volt szükséges, hogy ezt a területet külön névvel nevezzék meg. A „szlovák” elnevezés helyett a hivatalos dokumentumokban és a latin nyelvű szakirodalomban a szinonimaként használt szláv („slavus”, „sclavus”) fogalmat lelhetjük meg. A sajátos „Szlovákia” elnevezés e periódus latin irodalmában ismeretlen. Mégis nyilvánvaló, hogy ebben az esetben pusztán nyelvészeti problémáról van szó, és a „slavus” megnevezésen a terület egy lakosát, vagyis szlovákot értettek. Az összefüggő szlovák településrendszert a déli szláv vidékektől a magyar honfoglalás választotta el. Oklevelekben más szláv törzsek megnevezését is megtalálhatjuk. (Bohemus, Ruthenus, Croatus stb.). Vagyis igen pontosan állapítható meg, mikor értettek a latin „slavus”-on szlovákot. A „szlovák”, „szlovákiai” a helyi elnevezésekre tartatott fönn, mindenekelőtt a német kolonizációt követő időszakban, amikor ekképpen különböztették meg a szlovák és a német településeket egymástól.³ Szlovákia tehát nem volt önálló közigazgatási terület, de a „Szlovákia” elnevezés a fennmaradt hagyományokat tekintve teljesen legitim, még ha az 1918 előtti időszakban ezt a fogalmat nem is határolták körül egyértelműen.

A szlovák történelem területi felfogásából következik a kisebbségi kérdés, kiváltképpen a magyar kisebbségé. Sajátos ez a probléma, hiszen magyar kisebbségről mint olyanról csak 1918-tól beszélhetünk, és ennek a kisebbségnek a történelmét nem lehet korábbi időszakokra visszavezetni. Az egykori Magyarországon a mai kisebbség a magyar etnikum természetes alkotórésze volt.

A szlovák történelem egyúttal az etnikum története. Mivel a mai szlovákok semmiféle forrással nem rendelkeznek azokról a szláv ősokról, akik letelepedésük előtt Szlovákia területén éltek, a szlovák etnikum történelméről, vagyis északon a Kárpátok vonulata, délen a Duna és a Tisza közé települt szláv etnikum historikumáról csak az 5. századtól kezdődően beszélhetünk. Ezen a területen a szlovák etnikum őslakosként élt, itt formálódott egységes egészé, amely nyelvileg is, etnikailag is világosan különbözött a magyar etnikumtól és a német telepesektől. Ez utóbbiak betelepülése a szlovák területekre nem sokkal a mongolok betérése után (1241) kezdődött meg. Az összefüggő szlovák települések jó néhány helyen, elsősorban az ország keleti vidékén, 1920-ig déli irányban is, átnyúltak Szlovákia jelenlegi határain túlra.

Mivel Magyarország fokozatosan épült egységes állammá, az állam keretein belül népességkeveredés ment végbe. Ez a migráció éppen a török expanzió következményeképpen növekedett, és később, a törökök kiűzése után is erősödött. Akkoriban nagyszámú szlovák népesség telepedett le Magyarországon déli, elnéptelenedett vidékein, de Horvátországban, Szlavóniában és Erdélyben is, ahol számszerűen viszonylag erős enklávék keletkeztek. A 19. század vége felé kezdődött meg Szlovákiából a kivándorlás a tengeren túlra: az Egyesült Államokba és Kanadába. A szlovák kivándorlók új viszonyok között kezdtek szerveződni. Ők is fontos részeivé váltak az anyanemzet történelmének, különösen néhány kulcsperiódusban, mint például az első világháború időszakában, amikor az önálló csehszlovák állam megteremtéséért folytattak küzdelmet.

A tengerentúli szlovák etnikai enklávék, amiképpen azok, amelyek a mai Magyarországon, Romániában és Horvátországban voltak találhatóak, a szlovák történelemkutatásba integrálódtak. A szlovák történetírás mindig is nagy figyelmet szentelt nekik, még ha a szlovák történelem szintetizáló feldolgozásakor csak a legújabb egykötetes szlovák történeti munkában⁴ kaptak nagyobb teret.

A nemzet és a „nemzeti újjászületés” mítosza

Ha a „nemzet” fogalmának semmiféle definíciója nem elégít is ki minket, a nemzetről szóló kortársi nézetek különböző variánsokban két tényezőre koncentrálódnak; az államéra és a nemzettudatéra. A nemzet mint entitás és aktív történelmi erő a történelmi folyamatokba csak olyan feltétellel kapcsolódhat be, ha rendelkezik az össznemzeti tudattal, amely különbözik az egyes ember etnikai tudatától. Ez az össznemzeti tudat az alapvető feltétele egy nemzeti politikai program kidolgozásának, amely mindig az állam vagy az államiság egy bizonyos formájával függ össze.

Július Botto szlovák történész a 20. század elején írt egy könyvet „A szlovákok. Nemzeti tudatuk fejlődése”⁵ címen. Ahogy már a cím is elárulja, a mű nemzeti látószögből szemlélt szintézise a szlovák történelemnek, vagyis ez a szlovák történet a nemzettudat története. Botto a Nagy-Morva Birodalom időszakával, a 9. századdal kezdi fejtegetéseit. A Nagy-Morva Birodalom hanyatlása után fejtegetéseiben átugrik a 18. század végére, abba a periódusba, amelyet a szlovák történetírásban hagyományosan a „nemzeti újjászületés” időszakának neveztek el. Botto munkájából tehát hiányzik kilenc egész évszázad: az egész középkor és az újkor lényeges része. Ennek az a tény is oka lehet, hogy századunk kezdetén a szlovák történelem kutatása még gyerekcipőben járt, és az említett periódusokról általában csak nagyon keveset tudtak; de az is bizonyos, hogy nemcsak fehér foltok léteztek. A dokumentumokkal rendelkező Botto egyébként maga is felvett néhány fejezetet e sokáig sötétségben maradó periódusokból a röviddel ezután megjelent „A szlovákok rövid története” című könyvébe (1914). A fő ok, hogy miért hiányzik kilenc évszázad megelőző munkájából, mélyebben keresendő: Botto teljesen céltudatosan és programszerűen kívánta a szlovák történelmet mint a „nemzettudat” mozgását ábrázolni, és minden egyéb történelmi folyamatot, amely nem függött össze ezekkel, irrelevánsnak tekintett.

A nemzeti történelem ilyenét megközelítése a nemzet olyan felfogásából származik, amely ha már öröknek nem is, de történelmi kategóriának sem tekinti a nemzetet. A nemzetek adott entitások; vannak – valamiféle babiloni „nyelvezavar” óta – közösségek tehát, melyek „Isten akaratából” léteznek. Egy ilyenfajta nemzetfogalom természetesen a nemzetnek és történelmi helyének erőteljes lebecsüléséhez vezet. A szlovák történelmi tudatban ez a nemzetfelfogás hagyományos. A két világháború közti időszakban ez Hlinka Szlovák Néppártja ideológiájában rögződött. Eszerint az állam az ember, a nemzetek ezzel szemben Isten alkotásai. Ez a fajta nemzetkép természetesen nem csupán szlovák különlegesség, mélyen gyökerezik az európai hagyományban. A nemzetnek ez az etnikai felfogása az állam egyidejű „elidegenedésével” együtt jellemző az egész közép- és kelet-európai térségre.

A szlovák történelem ábrázolásakor hasonlóan a cseh történelem vagy más nemzetek történelmének ábrázolásához, ez a fajta gondolkodás a nemzetről a „nemzeti újjászületés” fogalmában tükröződik vissza. Botto műve ennek az összefüggésnek alapján több mint illusztratív: a Nagy-Morva Birodalom hanyatlása után – így Botto – a szlovák nemzet mély, a klinikai halálhoz hasonló álomba esett, vagyis a nemzet egy történelmi „nemlét” periódusába lépett, s ez mindaddig tartott, míg föl nem bukkantak az „ébresztők”, és el nem kezdték az alvó nemzetet ébresztgetni, újjáéleszteni, új életet lehelni beléjük. Hála az „ébresztők” eredményes munkájának, a nemzet újból összeszedte magát, és végre elkezdte írni a maga történelmét. A szlovákok esetében ez a szlovák nyelvi, kulturális és később politikai kívánalmak kiharcolásának történetét jelenti. Egyene-

sen klasszikus megfogalmazását találjuk e koncepciónak a „Matica slovenská” 1863-as alapításakor: „Miként egy varázsvessző ütésére nagy szellemeink szava megremegettette dermedt nemzetünk ereklyéit, megmozdult bennük a szív, és a szellem újra életre kelt; és bennük, ha munkával és fáradsággal, ha lemondással és vesződéssel is, megérett az erő: azt jelentette és nyilatkozta ki a világnak az örökre emlékezetes gyűlés, 1861 június 6-án Túrócszentmártonban, hogy él és élni akar!”⁶

E megnyilatkozásban a nemzeti fejlődés vonala az ébredéstől vagy az „újraélesztéstől” a politikai kívánalmak egyértelmű felvetéséig vezet – szlovák autonómiát Magyarország keretein belül követelt az 1861-es memorandum.⁷ És Július Botto teljes mértékben a magáévá tette ezt a koncepciót. Még ma is fel-felbukkan történeti munkákban és politikai nyilatkozatokban, tekintet nélkül arra, hogy a történelmi folyamatok tudományos elemzése már nem fogadja el a „nemzeti újjászületés” fogalmát, és azt csak hagyományos – ám tárgyilag nem korrekt – fogalomként használja.

Ha a történelmet csupán a nemzettudat megnyilvánulásaként vagy mozgásaként fognánk fel, akkor gyakorlatilag el kellene fogadnunk a szlovák fejlődés hosszú évszázadokig tartó történelmietlenségének téziséit, mivel a „szlovák nemzettudat álma” szokatlanul mély volt, a cseh történelemmel összehasonlítva még inkább. Itt létezett egy cseh állam, volt IV. Károly, volt a huszita mozgalom, és volt Komenský. Az az igyekezet, amely a „nemzeti álom” periódusában is a nemzettudat valamilyen megnyilatkozásaira akart volna bukkanni, oda vezetett, hogy valójában jelentéktelen epizódokat aránytalanul megnövesztett. Ilyen epizód volt például a harc, hogy a szlovákok a paritás elve alapján kapjanak részt a zsolnai városi tanácsban. Mivel a városban és környékén a szlovákok többségben voltak, I. Lajos 1381-ben javukra döntött. Egyes epizódok kiemelése mellett legendák születésére is sor került, például Trencsényi Csák Máténak, a „Vág és a Tatra urának” szlovákságáról, aki a 14. század elején főúrként a szlovák terület nagy részét birtokolta.

Az álom és „újjászületés” elméletéből automatikusan következett az álom előtti periódus nemzeti lété és annak nemzettudata. A szlovák nemzet történelmének ilyesféle heroikus és fényes korszaka e koncepció szerint a Nagy-Morva Birodalom periódusa lehetne. A nemzeti lét és a nemzettudat léte így túl messzire helyeződik vissza az időben. Hogy a ma már történelmileg és régészetileg is bizonyított autotochtón jellegű szlávok Szlovákia mai területén az 5. századtól kezdődően telepedtek le (hipotetikusan a Kárpát-medence szláv betelepülését már a 4. századra tehetjük), a szlovák történelem ilyesfajta interpretációjához kedvező külső keretet kínál. Már csak ezért is használják a szakirodalom némely darabjában a „szlovák” megjelölést a mai szlovák területeken élt 5–6. századi szlávokra, akár Samo birodalmának lakosaira (7. század), a Nagy-Morva Birodalom népeire, történelmi személyiségeire. A nemzet abszolutizálása, annak csupán etnikai és nyelvi meghatározása – tekintet nélkül az etnikai komplexum fejlődésének történelmileg feltételezett szakaszaira –, a történelmi folyamatot aránytalan mértékben nacionalizálja, és ott merít a nemzettudat vagy a nemzeti küzdelem elemeiből, ahol azok valójában még nem léteztek. Ha Július Botto a maga fejtegetéseit a nemzettudat és a szlovákok fejlődéséről csak a 18. századdal kezdte volna, vagyis ha kihagyta volna a Nagy-Morva Birodalomról szóló fejezetet, akkor az a szlovák nemzettudat formálódásáról szerzett mélyreható munka lett volna.

A szlovák nemzetet alakító folyamatot már viszonylag kielégítő módon körvonaloztuk. Jóllehet, az irodalom valamely része mégis a hagyományt követve még mindig a „nemzeti újjászületés” terminusával él, e folyamat leglényegesebb körülményeit, elő-

feltételeit és szakaszait már igen alaposan földerítették. E kutatások lehetővé teszik a más nemzetek hasonló folyamataival való összehasonlítást. Ha Miroslav Hroch igen termékeny elmélkedéseit vesszük alapul a nemzeti mozgalmak tipológiájával és periodizálásával kapcsolatban,⁸ megállapítható, hogy az általa említett A és B szakasz, vagyis a tudósi érdeklődés és a hazafias agitáció fázisa a nemzeti mozgalomban éppúgy érvényes a szlovák mozgalomra, mint a többi nemzeti mozgalomra Közép-Európa egész területén. A szlovák és a cseh nemzeti mozgalom összehasonlításakor például megállapítható, hogy mindkettő gyakorlatilag párhuzamosan haladt az 1848/49-es forradalomig. A szlovák Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárik kiváló reprezentánsai a szlovák és a cseh nemzeti mozgalmaknak. A cseh és a szlovák nemzeti mozgalmak markáns különbségei csak a C fázisban, a nemzeti tömegmozgalmak fellendülésekor állapíthatók meg. Ez kiváltképpen a dualizmus periódusára érvényes, amikor rendkívül kedvezőtlen külső körülmények keletkeztek a magyarországi központosított kormányzás eredményeképpen, a szlovák tömegmozgalom fejlődése jelentősen lefékeződött, és deformálódott a természetes nemzeti fejlődés.

A történelmi kutatások által összegyűjtött ismeretanyag és a nemzeti mozgalmak összehasonlító elemzéséből kiindulva egyaránt megállapítható, hogy a 18. század végén kezdődött meg a szlovákok körében egy modern nemzet formálódásának legfőbb jellemzője, az *össz nemzeti tudat* kialakítása. Mivel Magyarország többnemzetiségű állam volt, és Szlovákia területén, főképp a városokban, állandó érintkezés alakult ki szlovákok és németek között, a déli területeken pedig a magyar etnikummal is, helyi szinten már korábban létezett egyfajta szlovák etnikai tudat; egészen nyilvánvaló a nyelvi különbség is. Olyan össz nemzeti tudat azonban még nem volt, amelynek alapján kiépülhetett volna egy nemzetpolitikai program. Egy össz nemzeti tudat megléte alapvető feltétele egy modern nemzet létének.

A magyar állam és a szlovák nemzet formálódása

Az állam a társadalomnak történelmileg régebbi szerveződési formája, mint a nemzet. S mint történetileg régebbi forma teremti meg a nemzetek keletkezésének és formálódásának keretét és feltételeit. A modern nemzetek mindig az államhoz való viszonylatukban formálódnak. Ez a viszony kettős jellegű: a) centripetális, ha az etnikum pozitív természetű viszonya az állammal államképző nemzet kialakulásához vezet, illetőleg olyan nemzethez, amely tudatosan vesz részt az államiságban, b) centrifugális, ha a nemzet negatív viszonya az állammal szemben védekező és ellenálló társadalmat eredményez.

A szlovák publicisztikában (és a történetírásban is) az utóbbi időben merült fel az a tézis, amely a nemzetek formálódását a saját államiság irányába történő egyenes vonalú fejlődésnek értelmezi. E szerint az elmélet szerint a nemzetek végigjárnak egy tudatosodási folyamatot, fejlődnek, és céljukat saját államuk megteremtésében látják. Ez az elmélet szemernyi ésszerű magból táplálkozhat, tartalmazza ugyanis a folyamat-szerűség elvét a nemzet kialakulásában. Megfigyelhető, hogy a modern nemzetek politikai önmegevalósításukért, vagyis bizonyos fajta államiságért fáradoznak. Az államiságnak ez a bizonyos fajtája azonban valami más, mint egy önálló állam. Így veszíti el értékét e gondolat tulajdonképpeni ésszerű magja egy logikai rövidzárlat következtében, melynek pragmatikai és propagandisztikus szempontja – egy önálló szlovák állam megteremtéséért folyó harc történelmi igazolása – teljesen nyilvánvaló. A történelem-

ben csak igen kevés példa akad olyan fejlődésre, melynek során a nemzetek fokozatosan önálló állammá értek. Globális világviszonylatban a kevés kivételek közé tartozunk.

A szlovákok kezdeti, teljes mértékben centripetális viszonya a magyar államhoz csak lassanként változott centrifugálissá. Ezért a szlovákok ezeréves, magyar részről való elnyomatásáról szóló elmélet sem bizonyítható mítosz. A szlovákok nem csupán alkotórészei voltak a magyar államnak, hanem aktív ereje is. Elidegenedésük a magyar államtól párhuzamosan következett be azzal a változással, melynek során az eredetileg többnemzetiségű állam a magyar etnikum „prédájává” vált. A magyar államnak a magyarok által történő kisajátítási folyamata fokról fokra történt, csúcspontját a 20. század elején érte el. A szlovákok búcsúja a magyar államtól nem volt sem könnyű, sem egyszerű. Az egy államban leélt ezeréves létet szétválás követte, s ezt valószínűleg forradalmi fordulatként és mélyreható változásként minősíthetjük. A szlovák magatartást Magyarországgal szemben a szlovák politikai program – a Magyarországon belüli autonómia – kialakításának időszakában, az elmúlt évszázad hatvanas éveinek elején, nagyon tömören és pontosan fogalmazta meg a szlovák memorandum szerzője, Štefan Marko Daxner: „Magyarország számunkra csak annyiban létezik, amennyiben benne elismerést nyerünk.” A szlovákok Magyarországtól való elválása mellett tehát nem annyira a szlovák gondolat és a szlovák emancipáció igénye döntött, hanem egészen egyértelműen a magyar sovíniszta politika, amely programszerűen irányult a szlovákok elnemzetietlenítésére.

A magyar állam és az a történelmi folyamat, amely benne lejátszódott, olyan tényezőkként szemlélhetők, amelyek a modern szlovák nemzet kialakulásában döntő szerepet játszottak. A szlovák nemzet a nyugati szláv etnikumból fejlődött ki, amely összefüggő tömegben lakta északon a Kárpát-medencével, délen pedig a Dunával és a Tiszával határolt területeket. Ez az etnikum különböző dialektusokat beszélt és beszél ma is. Az összetartó tényező, amely a szlovák nemzettudat formálására hatott, a magyar állam volt, amelyben ez az etnikum élt. Ez alapvetően különbözött a többségükben szlovákok lakta vidékeken a más népektől – a németektől és a magyaroktól. Az egyetlen közeli szláv etnikum, amely a magyar államon belül kontaktusban élt a szlovákokkal, a keleti szláv ruszin volt.

A szlovákok nemzeti egyesüléséhez Magyarországon nem voltak meg a kedvező feltételek. A Nagy-Morva Birodalom korszakának egykori államiságtudata a középkori Magyarországon már teljesen elveszett. A szlovákoknak hiányzott egy város jellegű centrum, amely más nemzetek esetén a nemzeti mozgalmakban jelentős szerepet játszott. A 19. századig nem volt egységes és általánosan elfogadott irodalmi nyelv, és a reformáció óta a szlovákok vallásilag is megosztottak voltak. E három kedvezőtlen tényező közül csak egyet sikerült kiküszöbölni a 19. század közepe táján a szlovák irodalmi nyelv kodifikálásával és általános elfogadásával. A szlovák nemzeti mozgalom számára ez az aktus különösen fontos volt. A nyelv a szlovákok számára jóval nagyobb mértékben rendelkezett egységesítő funkcióval, mint más nemzetek esetében, és egyúttal nélkülözhetetlen számottevő eszköze volt a nemzeti tömegagitációnak. A nyelv nemcsak kulturális, hanem igen jelentős politikai tényezővé is vált. Előfeltétele lett a szlovák politikai program megformálásának és elterjesztésének.

A szlovák nyelvért vívott harc ugyanakkor meggyorsította a szlovákok centrifugális tendenciáit Magyarországhoz való viszonyukban. Egy egységes magyar nemzet eszméje lényege szerint államorientált volt, és ez érvényre is jutott az egy politikai nemzet megalkotásában. A legmagasabb magyar kormánykörök mindenképpen arra

törekedtek, hogy az ilyen nemzeti egységet a magyarországi nem magyar nemzetek elnemzetietlenítésével érjék el. Bár a szlovákok a 19. század közepétől kezdve rendelkeztek a maguk politikai programjával, a századfordulón mégis még mindig elkeseredett küzdelmet vívtak a meg nem adott legelemibb nyelvi és kulturális jogokért. A sovinszta uralkodó körök igyekezete, hogy a lehető leggyorsabban elmagyarosítsák Magyarország többi nemzetiségét, volt a fő oka a centrifugális tendenciák erősödésének, és ezáltal előidézője annak, hogy ez az állam szétesett.

Az apológiaszindróma

A szlovák történetírás védekezési reflexből született azok ellen a támadások ellen, amelyek a szlovák múltat igyekeztek lebecsülni. Az első szlovák történeti munkák tulajdonképpen apológiák voltak, és a történeti irodalom egy része napjainkig megőrizte a maga apologetikus karakterét. Tipikus példa erre az első nagy és egészen fennmaradt, Ján Baltazar Magintól írt, 1728-ban kiadott apológia,¹⁰ Magin Bencsik Mihálynak, a nagyszombati egyetem magyar jogi professzorának „Novissima diaeta nobilissima” (1722) című munkájára válaszol. Bencsik ebben az írásában megtámadta Trencsén város és vármegye lakosságát, elvitatva tőlük a jogot, hogy magukat a „natio Hungaricá”-hoz számítsák, mivel ők Szvatopluk népének maradékai, aki (egy elterjedt legenda szerint) eladta országát a magyaroknak egy fehér loért. Szvatoplukot legyőzték a magyarok, így a szlovákok tulajdonképpen csak a föld bérlői, és alattvalói a magyaroknak, a győztes uralkodó népnek, kiknek egyedül adatott meg a jog, hogy a „natio Hungaricá”-hoz tartozzanak. Magin megkísérli, hogy megcáfolja ezeket a megállapításokat. Ebből két mozzanat érdemli meg figyelmünket: egyrésztől védelmébe veszi ugyan Trencsén vármegye lakosságát, másrésztől viszont hangsúlyozza, hogy nemcsak ők, hanem a többi vármegye a Kárpátok alatt szintén tulajdonképpen Szvatopluk népének utóda. Egészen nyilvánvaló az átmenet itt a regionalizmusból egy össznemzeti ideológia felé. Magin védekezésében egy második fontos mozzanat a meghódoltatás elméletének elutasítása; inkább azt a nézetet képviseli, mely szerint a szlovákok a magyarokat vendégszeretettel fogadták, szerződést kötöttek velük, és ennek alapján teremtettek volna közös államot. Ahogy Bencsiknek a meghódoltatási elmélethez, úgy Maginnak a szerződés teóriájához nem volt elfogadható történelmi bizonyítéka. Mégis fontos, hogy a szerződés teóriája a szlovák nemzeti ideológia és a szlovák történelmi tudat alkotórészévé vált. Az elképzelés a szlovákok együttéléséről más nemzetiségekkel egy soknemzetiségű államban, méghozzá egy szerződés alapján: a szlovák politikai doktrína szilárd összetevője lett.

Magin apológiája nem az egyetlen volt a maga nemében. Már 1642-ben kiadta az eperjesi prédikátor, Jakub Jakobaeus a „Viva gentis Slavicae delineationis” című művét, amely viszont nem maradt fenn. Utána még más apológiák jöttek – közöttük olyan személyiségek, mint Bél Mátyás és Kollár Ádám Ferenc –, és ez a hagyomány egészen a 19. századig elért. Nemcsak szembefordultak a szlovákok és történelmük lebecsülését hirdető művekkel, nemcsak a szlovák nemzettudatot igyekeztek növelni, hanem felhívták Európa szélesebb kulturális közvéleményének is a figyelmét, hogy a szlovákok Magyarországon háttérbe vannak szorítva. Ilyesfajta német nyelvű irat volt Ludovít Stúré, „A szlovákok bajai és panaszai Magyarországon” 1843-ból.¹¹

A szlovák apológiák¹² rendszerint a szlovákok és azok magyarországi helyzete és jogai ellen irányuló támadásokra reagáltak. Kezdetben német szerzők ellen védekeztek,

akik az úgynevezett „Maradvány-germán elmélet” alapján azt hangoztatták, hogy a magyarországi német lakosság eredeti germán településeken él, és ezért több jogra tarthat igényt, mint a később hozzájuk települt szlovákok. E német elmélethez később kapcsolódtak „a haza hármass birtokbavételéről” szóló magyar legendák (hunok, avarok és magyarok), amelyek a meghódítási elmélet értelmében a szlovákokat másodrangú polgárokká, alattvalókká és a föld bérlőivé akarták degradálni. És mivel hiányzott a megbízható történelmi kutatás, mindkét oldalon feltevésekkel operáltak. Így képződtek különböző mítoszok és legendák, amelyek közül néhány, ha módosított formában is, utat talált a jelenlegi történetírásba.

A szlovák apológiák többek közt arra a tényre is felhívják a figyelmet, hogy a szlovák területen már a középkorban, nagyobb mértékben a 17. és a 18. században szokások voltak az etnikai összeütközések. Gyakran azokban a városokban robbantak ki e konfliktusok, ahol a szlovák és a német lakosság élt együtt, és a 18. századtól kezdődően elég gyakran került sor szlovák–magyar, illetőleg a három nemzetiség közötti konfliktusokra. A történelmi kutatás cáfolja azokat az elméleteket, amelyek arról szólnak, hogy a 19. századig Szlovákiában az etnikumok nyugodt és szinte idillikus együttéléséről beszélhetünk. Számos forrás igazolja, hogy bár időnként a türelem jellemezte a szlovák városokban a nemzetiségek együttélését, mégis elég gyakran tört ki konfliktus. A 18. század végéig az államhatalom és a magyar országgyűlés kompromisszumkészséget mutatott föl, és igyekezett enyhíteni a feszültségeket; az államhatalom tehát még nem egyetlen nemzetiség eszköze volt. A 18. század végéig Magyarország soknemzetiségű állam volt, számos etnikai konfliktussal, de nem egyetlen nemzeti csoport érzékelhető fennhatóságának alátéve.

A magyar nemesség kísérlete, hogy kisajátítsa az államhatalmat, már a 18. század közepétől megkezdődött, látható siker nélkül. Mindez csak nagyszámú konfliktust eredményezett az egyik oldalról a magyar nemesség, a másik oldalról a szlovák és a német lakosság között. A magyarok későbbi államhatalmának ideológiáját készítették elő azok az írások, amelyek nacionalista támadásokat és gőgről tanúskodó meghódítási elméleteket tartalmaztak.

A magyar nyelv javát szolgáló első törvényt a magyar országgyűlés csak 1791-ben fogadta el. A törvénynek önmagában még nem volt magyarosító irányultsága, csupán azt a lehetőséget kínálta föl, hogy az iskolákban eventűl ne csak latinul, hanem magyar nyelven is lehessen oktatni. Ugyanakkor a törvény nem terjedt ki arra, hogy a többi nyelv oktatását hasonlóképpen engedélyezze. Ez ellen Juraj Fándly is protestált: „Ahogy a magyar nyelv a magyar országgyűlés 1791-es határozatával a magasabb nyilvános iskolákban tanárhoz jutott, éppen úgy kéri e királyságban nyelvének nyilvános lektorát a dicső szlovák nemzet, más királyságok egyetemén is így van ez, és ez a követelésünk a jövőbeni országgyűléseken is.”¹³

Az 1791-es törvény elfogadásával párhuzamosan magyar részről sovinizta támadások és leplezetlen becsmérlések következtek a többi nemzet nyelve és kultúrája ellen. E szituációban az 1805-ös törvény már magyarosító jelleggel rendelkezett, mert teljesen nyilvánvalóan a magyar nyelvet részesítette előnyben az iskolákban és a hivatalokban. A magyar nacionalizmus elsősorban az állam fölötti hatalom megszerzésére irányult. Ez esetben primer nacionalizmusról beszélhetünk, amely alapvető oka lett a nemzetiségek súrlódásának Magyarországon. A nem magyar nemzetek nacionalizmusa, vagyis például a szlovákoké, csupán származtatott, szekunder nacionalizmusként keletkezett. Nemzeti védelmi ideológiáról van itt szó, amely a magyar sovinizmus, az államhatalom

birtoklásának kísérletei, a többi nemzet államhatalmi és a magyar történelembeli részjogának kisajátítására irányuló próbálkozások ellen fordult. Juraj Sklenár, pozsonyi gimnáziumi tanár és egy, a Nagy-Morva Birodalom határaitól szóló mű szerzője a következőket írta e tendencia elleni vitájában: „Aki Magyarországon a más nemzetek elleni gyűlöletet éleszti, az ennek az államnak a pusztulását szorgalmazza, és mindazt, ami ezzel összefügg, azoknak az alapoknak a megsemmisítését célozza meg, amelyeken Magyarország nyugszik, és amelyek erősítik – ezért az ilyen polgár veszélyt jelent a hazára.”¹⁴ A 18. század végén ezek a szavak már figyelmeztetések voltak, a veszély tudatosítása. És a történelemnek kellett megmutatnia, hogy a dolgok pontosan ebbe az irányba fejlődtek. A türelmetlen magyar sovinizmus lett a magyar állam sírásója.

Az államot uralni kívánó magyar kísérletek és a szlovák apológiák készítettek elő a talajt a nemzetileg tudatos agitációhoz a szlovák értelmiség körében. A nemzeti mozgalom elindításának hagyományos és az irodalomban leggyakrabban idézett okai mellett – a felvilágosodás és a liberális gondolatkincs, a német bölcsélet, elsősorban Herder és Hegel hatása, továbbá Mária Terézia és II. József felvilágosult politikája által megteremtett társadalmi feltételek – éppen a magyar nemesség uralmi igénye aktiválta a szlovák nemzeti mozgalmat. Ezért volt a szlovák értelmiség a kedvezőtlen előfeltételek ellenére is viszonylag jól felkészülve a nemzeti ideológiai harc megindítására. Egyidejűleg az is bebizonyosodott, hogy az Anton Bernolák által 1787-ben kodifikált szlovák irodalmi nyelv nem a kezdete, hanem már az első csúcspontja volt a szlovák nemzeti, hagyományosan „nemzeti újjászületésként” nevezett mozgalomnak.

A csehszlovák történelem koncepciója

A modern szlovák történetírásra viszonylag nagy hatással volt a közös, csehszlovák történelem mítosza. E koncepció szerint a szlovák történelem egy szélesebb komplexum alkotórésze volt – a csehszlovák történelemé, benne szorosan függött össze a cseh és a szlovák történelem, oly mértékben, hogy közös történelemről lehet beszélni. Valójában olyan koncepcióról volt szó, amely a cseh történelmet a szlovák dimenzióval bővítette volna ki. Annak figyelembevételével, hogy a cseh történelmet illetőleg már a 19. század folyamán viszonylag megbízható kutatásról és megállapodott korszakolásról beszélhetünk, ez a koncepció oda vezetett, hogy a már kész cseh koncepcióba ágyazták be a szlovák történelemből is tényeket, úgyhogy a cseh történelem alapvető periodizációját az össz-történelem korszakolásaként fogadták el. Annak ellenére, hogy a szlovák történelmet belső dinamikája más mérföldkövekkel és más csúcspontokkal osztja periódusokra.

A csehszlovák történelem koncepciója a Nagy-Morva Birodalomból indult ki, miáltal ez az állam a csehek és a szlovákok közös államként jelöltetett ki. A legújabb történetírásban olykor mérsékeltebb megfogalmazásokkal élnek, akkor a mai csehek és szlovákok őseinek közös államáról szólnak. A Nagy-Morva Birodalom fontos alkotórésze volt ennek a koncepciónak: közös kiindulópontról volt itt szó, a csehszlovák történelem közös kezdetéről, a közös államiság első megnyilatkozásáról. Ezután következett az állam felosztása. Míg a csehek kialakították saját, középkori államukat, addig a szlovákokat erőszakkal besorolták a magyar államba. Ezen a ponton vette át tulajdonképpen a csehszlovák történelem koncepciója a magyar történetírás meghódolási elméletét, és egyidejűleg a szlovákok ezeréves magyarországi elnyomatásának mítoszáét is.

A Nagy-Morva Birodalom hanyatlását követő periódusokból aztán kikeresték és kiemelték mindazokat a szakaszokat, amelyek a cseh és a szlovák történelem összefüggéseit dokumentálták: a prágai Károly Egyetem tevékenységét, a huszita mozgalmat, Jan Jiskra szlovákiai tevékenységét, a fehér-hegyi csata utáni emigrációt, Jan Amos Komenskýt, valamint a közös sorsot a központosított Habsburg Monarchiában. E koncepció keretében keletkezett az 1950-es évek végén „A csehszlovák történelem áttekintése”¹⁵ című átfogó, összegző munka. Ugyanilyen alapon kezdtek el kialakítani a nyolcvanas évek végén a csehszlovák történelem újabb szintézisét is. Ebből viszont csak az első rész két kötete jelent meg.¹⁶ Ez a koncepció nem ismerte el Szlovákia autonóm történelmi fejlődését, túlzó módon emelt ki néhány periódust és eseményt (mint például a huszita hadak szlovákiai tartózkodását). Ugyanakkor számottevő szlovák eseményeket és intézmények tevékenységét – mint például a nagyszombati egyetemét – szinte elhallgatta, hiányzott a szlovákok részvétele a magyarországi rendi felkelésben – és sok más hasonló.

A csehszlovák történelem koncepciója tehát művi konstrukció volt, amely mindinkább ellentmondásba került a szlovák történetkutatás eredményeivel. Egyre nehezebb volt a szlovák történelmet a cseh történelem modelljébe „beleilleszteni”. Nem kétséges, hogy a csehszlovák történelem koncepciója összhangban állt a csehszlovák nemzet koncepciójával, amely 1918 után a közös állam hivatalos ideológiájává és doktrínájává is vált. Mégsem lehet feltétlenül azt a következtetést levonni, hogy ezt a koncepciót az államhatalom erőltette volna. Egy közös csehszlovák történelem koncepciója, szlovák oldalról éppen úgy, már 1918 előtt is felmerült.

Ennek egyértelmű elemei Július Bottónál is szerepeltek, főképpen a már említett „A szlovákok rövid története” című munkájában. Itt a következőket olvashatjuk: „Még több szellemi megerősítésben részesült [a szlovák nép] Csehország részéről, amikor IV. Károly király magasabb tanintézetet alapított Prágában [...] Ehhez még hozzájárul Husz János működése [...] Így széledtek szét egész Szlovákiában a huszita harcosok, és kerültek közvetlen kapcsolatba a szlovák néppel, amelynek hivatalos életében meghonosították a cseh nyelvet. Ezáltal szellemben és nyelvben is feléledt a szlovák nép, mivelhogy a csehnyelvűséget az egyházi életbe is bevezették.”¹⁷ Olyan megállapításokra bukkanunk itt, amelyeket a későbbi kutatás nem fogadott el: a huszita csapatok befolyása Szlovákiában, ahol tulajdonképpen ellenséges országban tartózkodtak, egészen más jellegű volt.

A csehszlovák történelem koncepciójának elemei két úton kerültek be a szlovák történetírásba. Elsősorban azt a hagyományt kell itt megneveznünk, amely még az „újjászületés” időszakában keletkezett, és amely közvetlenül függött össze az akkoriban uralkodó nézetekkel, a szláv kölcsönösség és a csehszlovák nyelvi és nemzeti egység gondolatával. Ez még akkor is megmaradt, amikor a csehszlovák nemzeti egység már művi és élettelen konstrukciónak bizonyult. Egy másik forrás, amelyből a közös csehszlovák történelem koncepciója táplálkozott, a cseh és szlovák közeledés és az együttes munka intenzív válsága volt a századfordulón. A közeledést elősegítő társadalmi feltételek a dualizmus és a Kettős Szövetség következtében alakultak ki, az utóbbi köpönyege alatt Németország egyre nagyobb befolyásra tett szert Ausztria-Magyarországon. Ez a befolyás nemcsak a Lajtán túli területeken vezetett a német nacionalizmus növekedéséhez, hanem észrevehetővé vált a magyar centralizmus erősödésében és a magyarosításban is Magyarországon. Ebben a helyzetben csehek és szlovákok tudatosan keresték a szorosabb együttműködéshez vezető utat.

A cseh–szlovák közeledés annak idején, ha csak korlátozott mértékben is, de visszatükröződött azokban a történeti munkákban, melyek a cseh és szlovák történeti fejlődés közös elemeit jobban kiemelték, mint az előző perióduséi. Ez a tendencia mégsem volt egyértelmű és egyenes vonalú. A történelem közös mozzanatainak hangsúlyozása mellett már ebben a periódusban is megfigyelhető az a nyíltság, amely hangsúlyozta Szlovákia és a szlovákok önálló történelmi fejlődését. A legegyszerűbben Jozef Škultéty képviselte ezt a vonalat, bár 1918-ig csak recenziókban és polémikus jellegű publicisztikában nyilatkozott meg. 1912-ben például így írt Škultéty a „Národné noviny”-ban (Nemzeti Újság): „Soha nem volt politikai és állami egység, még Nagymorvaországban sem, és a nyelvi rokonságnak sem voltak kihatásai, különösen a magyar állam megszületése utáni első évszázadokban. A köztünk lévő szellemi közelség valójában soha nem volt olyan nagy, mint éppen az újabb időszakban, a 19. század óta.”¹⁸ Egy közös csehszlovák történelmi fejlődés koncepcióját mindenképp az ifjú újságírók egy része hangoztatta a „Hlas” (A hang), a „Průdy” (Áramlatok) című folyóiratokban, valamint Milan Hodža a „Slovenský týždenník”-ben (Szlovák Hetilap).¹⁹ Ez a publicisztika viszont nem a történelmi kutatásból indult ki, hanem pragmatikus politikai célokból – a csehszlovák politikai közeledés és együttműködés kívánalmával.

A közös csehszlovák történelem koncepciójának elemei tehát már 1918 előtt megvoltak, a politikai helyzet pedig 1918 után alkalmasnak bizonyult egy komplex rendszer kibontakozására és megteremtésére. E rendszer maradványai napjainkig fennmaradtak, de a szlovák történelem mind alaposabb föltárása folytán a kutatás oly mértékben került ellentmondásba e koncepcióval, hogy az újabb összegző csehszlovák történeti mű tervezett projektuma már nem valósult meg.

A szlovák történelem plebejus jellegének mítosza

A szlovák történelem „polgáratlanítása” különböző elméletek segítségével igen hatékonyan ment vége: egyrészt a magyarok a maguk meghódoltatási és uralkodói elméletükkel, másrészt a csehszlovák történelem koncepciójával, amely szintúgy a szlovákok történelembeli „polgáratlanítására” és az ezeréves szlovák elnyomásra támaszkodott, és így teljes összhangban volt a magyar meghódoltatási elmélettel.

Elméleti szinten a nemzetek történelmi és nem történelmi osztályozásában ment vége egy alaposabb „polgáratlanítás”. Történelmi nemzetnek azok számítottak, amelyeknek királyai, dinasztiai és nemessége voltak, vagyis történelmi állama. Minden egyéb nemzetet nem történelmiként minősítették. E kategorizálás során a szlovákokat egészen következetesen a nem történelmi nemzetek közé sorolták. Hiába utaltak ezzel az elmélettel kapcsolatban arra, hogy a nem történelmi nemzetek is rendelkeznek történelemmel; a polgáratlanítás gondolatát elültették a társadalmi tudatba. A Csehszlovákiáról szóló történeti irodalomban is hagyományosan a „történelmi országok és Szlovákia” terminust használták. A történetiség és a történelem ilyen felfogása mélyen benyomult a szlovák történetírásba.

Következetesen vetették fel aztán e kérdéseket is: Miről szól a szlovák történelem? Milyen értelme, irányultsága van? A szlovák történelem helytelen értelmezése semmi máshoz nem vezethetett, mint egy új mítosz megteremtéséhez, a szlovák történelem plebejus jellegű mítoszához. E szerint a mítosz szerint a szlovák történelem nem királyok és nemesek története, nem is háborúk története; hanem az egyszerű nép tör-

ténete – a plebs miseráé. Ebben az esetben a dolgos, szorgalmas nép képzetére vetődik a hangsúly. A szlovák történelem tehát építők és nem pusztítók történelme, kérges és nem véres kezűek történelme.

E mítosz sokáig érlelődött a szlovák nemzettudatban. Az 1960-as évek végén Vladimír Mináč publicista klasszikus megfogalmazásában, a „Dúchanie do pahrieb” (Parázsfúvás) című esszéjében így hangzott: „Ha a történelem királyok és császárok, hadvezérek és fejedelmek, győztesek és meghódított területek történelme, ha a történelem az erőszak, a rablás, a kizsákmányolás történelme, úgy nekünk nincsen történelmünk, legalábbis nem vagyunk annak szubjektuma. Ha viszont a civilizáció története a munka történelme, egy meg-megszakított, de újból és újból győzedelmeskedő építőmunka történelme, akkor az a mi történelmünk. Mi az építők nemzete vagyunk, nemcsak metaforikus, hanem a szó igaz értelmében is: mi építettük fel kőművesként, kőművesmesterként és alkalmi munkásként Bécs és Budapestet is, mi segítettünk sok idegen város felépítésében; és egyet sem pusztítottunk el.”²⁰

Az így teremtetett konstrukciónak egyértelműen mítoszképző karaktere van. Az igaz, hogy a szlovákok részt vettek Bécs és Budapest építésében, de mások is építettek városokat, és nem a szlovákok az egyetlen építő nép. A logikus rövidre zárás itt éppen úgy, mint más mítoszok esetén, fontos tényező. Mégsem lehetséges, hogy ilyen egyszerűen és hatásosan kicsúszunk a magyar történelemből. A kutatás jelzi, hogy a szlovákok nemcsak objektumai, hanem éppenséggel szubjektumai is a magyar történelemnek, és nemcsak városokat, hanem államot is építettek, és részesei történelmének és háborúinak. A magyar állam (Ungarn) nem volt tiszta magyar (magyarisch) állam, tipikus középkori soknemzetiségű állam volt, egészen a 19. századig, amiért is a szlovák történelem a magyar történelemnek is része.

E mítosz mögött is, mint sok más mítosz mögött, a nacionalizmus rejtezkedik. A nemzet „kiszabadítása” a magyar történelemből tulajdonképpen apológia. A nemzet nem felelős a háborúkért, a vérfolyamokért, a szlovák nemzet mindig is, különösen háborúk idején, az építőkhöz tartozott.

A nacionalizmus, de más érzelmekre épített koncepciók mítoszképző ereje szintén igen nagy. Láthatjuk, a jelen sem mentes új történelmi mítoszok keletkezésétől. A jövőben is számolnia kell a történésznek a történettudomány filozófiájának formálásakor azzal, hogy a történelem mitizálása állandó folyamat, és hogy mindenekelőtt történelmi átalakulások periódusaiban észlelhető a legerőteljesebben.

Németből ford.: BOMBITZ ATTILA

JEGYZETEK

Az értekezés első megjelenése: Österreichische Osthefte 35 (1993) 517–536. A cikk szerzője: Dušan Kováč, történész, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója.

- 1 Ez legfőképpen a 19. század második felére érvényes, amikor e nézetet a cseh országgrészben (például F. Palacký, később a Goll-iskola, J. Pekař és más személyiségek képviselték.
- 2 Közlebbit Szlovákia betago lódásának kérdéséről a magyar államba – in: Dejiny Slovenska 1 (Bratislava 1986) 164–179.
- 3 Branislav Varsik, O vzniku a rozvoji slovenskej národnosti v stredoveku. Historický časopis 32 (1984) 529–554.

- 4 Slovenské dejiny. A Matica slovenska kiadója készíti elő nyomtatásra. (Szerzők: R. Marsina, V. Čičaj, D. Kováč, L. Lipták).
- 5 Július Botto, Slováci. Vývin ich národného povedomia 1, 2 (Turčiansky Sv. Martin 1906, 1910).
- 6 Botto, Slováci 174.
- 7 Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu 1, ed. František Bokes (Bratislava 1962) 313–319.
- 8 Miroslav Hroch, Evropské národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů (Praha 1968). Vö. még: Hroch, Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations (Cambridge 1985).
- 9 Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu 1, 232.
- 10 Ján Baltazar Magin, Murices sive apologia pro inclyto Comitatu Trenchiniensi (Púchov 1728).
- 11 Lipcsében jelent meg.
- 12 Vö. még: Ján Tibenský, Chvály a obrany slovenského národa (Bratislava 1966).
- 13 Ján Tibenský, Formovanie sa ideologie slovenskej feudalnej národnosti a buržoázneho národa. In: Historický časopis 19 (1971) 586.
- 14 Ján Tibenský, Formovanie sa ideologie 585.
- 15 Přehled československých dějin 1–3 (Praha 1958–1960)
- 16 Přehled dějin Československa 1/1 és 1/2 (Praha 1980, 1982)
- 17 Július Botto, Krátka história Slovákov (Turčianský Sv. Martin 1914) 28–29.
- 18 Jozef Škultéty, O starých Slovákoch a ich jazyku. In: Národné noviny (1912) 145.
- 19 A „Hlas” 1898–1904, a „Prúdy” 1909–1914 között, a „Slovenský týždeník” 1903-tól jelent meg.
- 20 Vladimír Mináč, Dúchanie do pahrieb (Bratislava 1970) 17.

Megjegyzések Dušan Kováč értekezéséhez

A neves szlovák történész a szlovák történettudomány újabb koncepcióját vázolja föl, amely egyrészt leszámolni igyekszik a pozitivista és a marxista történetírás módszerével, másfelől a szlovák történelem új értelmezésével kíván szolgálni. Ennek érdekében végzi a demitizálással minősíthető történelmi-történetírási revíziót, miközben bizonyos nemzeti tabukat érintetlenül hagy, illetőleg korszerűsítve illeszt egy, az eddiektől valóban eltérő, realiztikusabb jellegű történetírói koncepcióba. Ilyen a Nagy-Morva Birodalom és a mai Szlovákia közötti kontinuitás kérdése, a Nagy-Morva Birodalom szláv népének a szlovákokkal való azonosítása, Szlovákia mint kezdettől fogva megszakítás nélkül mindig létező „faktor” (hogy az ő szavával éljünk), valamint a dualizmus korának némileg egyoldalú és kevésbé méltányos szemlélete, az egykori észak-magyarországi városok szlovák elemeinek érezhető túlbecsülése. Miközben Kováč dicséretre méltó elszántsággal foszlat szét legendákat, eközben maga is részese (talán

dolgozatának esszéisztikus előadása, a magyar és a német szakirodalom eredményeinek mellőzése miatt is) új és régi legendák továbbélésének. A magunk részéről – többek között – Győrffy György és Kristó Gyula idevonatkozó kutatásaira hívjuk föl a figyelmet a honfoglaló magyarság és a szlávtság viszonyára vonatkozólag, valamint az Árpád-kor értékelését illetőleg, nyelvészeti szempontból mindenekelőtt Melich János és Kniezsa István, a nagymorva szellemi hagyaték sorsát tekintve Sziklay László kutatásait idézhetjük, mint a szlovákok története szempontjából megkerülhetetlen és szembesítést, méltó tudományos vitát igénylő hozzájárulást, amelynek célja a *közös múlt* jobb ismerete. Kováč (s ehhez joga van!) szlovák szempontból szemlélődik, kizárólag szlovák forrásokra hivatkozik, az „ellen”-adatokat nem látszik tudomásul venni. Mindazonáltal értekezése a szlovák–magyar dialógus darabja lehet; bizonyosan egy kor szellemi igényét, szlovák önismereti törekvéseit jelzi, és ebben a minőségében joggal tarthat számot a megkülönböztetett figyelemre. Más kérdés, hogy a szlovák és a magyar álláspontok egyelőre (és ki tudja, még meddig) igen messze vannak egymástól. Mintha nem ugyanannak a területnek, ugyanannak a (közös) történelemnek értékeléséről, jellemzéséről volna szó. Ugyanaz a „tény” (amely egyben eltérő interpretáció) más-más magyarázatra ingerelné a szlovák és a magyar történészt. Ha Bél Mátyást („magnum Hungariae decus”) a szlovák (?) apologéták közé sorolja, nem egészen világos, hogy miért, akkor nem lenne szabad meglepedeznie a kiváló pozsonyi tanár hun–magyar–szkíta kérdéseket taglaló munkájáról; ha a magyar „sovinizmust” megrója (már a XIX. század elején fölfedezve), akkor a szlovák röpiratok nem kevésbé nacionalista hangvételét sem lenne szabad mentegetnie; ha az egykori észak-magyarországi városok nemzetiségi konfliktusait emlegeti, talán megemlíthette volna, hogy már a XVIII. század végén olvashatók magyarországi németek tollából panaszok a kisvárosok egy részének szlavizálódásáról. Mindez azonban vitakérdés, éppen úgy, mint a korai történelem szláv–magyar (és nem egyoldalúan szlovák–magyar!) nyelvi-kulturális-politikai-katonai érintkezéseinek problémája, amelyet higgadtan, a párbeszédhez illő megfontoltsággal és kellően adattalva lehet csak (és szabad csak) megvitatni. Ennek reményében adjuk közre Dušan Kováč megvitatást feltétlenül megérdemlő értekezését.

F. I.

K R I T I K A

Egy szlovákiai magyar író
és az „Európai Ház”

SZABAD GONDOLATOK

TŐZSÉR ÁRPÁD POZSONYI PÁHOLY CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Ülök a Gyulai Várszínház „patinás” nézőterén a Magyar líra fesztiválja című előadáson, amely 1981 óta kétévenként együtt szólaltatja meg a hazai és a határon túl élő költők alkotásait, annak tudatában, hogy a magyar irodalom egy és oszthatatlan, a világ bármely táján születessenek is alkotásai. Az idén csak a határon túli kortárs magyar költészetből hangzik el egy válogatás, mert az est második része a nemrég elhunyt jeles gyulai költőre, Simonyi Imrére emlékezik. Ülök és hallgatom Ács Károly, Balla D. Károly, Brasnyó István, Farkas Árpád, Ferenczes István, Gál Sándor, Határ Győző, Kányádi Sándor, Király László, Kulcsár Ferenc, Ladik Katalin, Lászlóffy Aladár, Tari István, Tolnai Ottó, Vári Fábián László, Vitéz György verseit, bosszankodom a színészek felkészületlenségén, slendriánságán, és várom több kedves költőm versének elhangzását még. Végül bele kell nyugodnom, hogy egy rövid órába csak ennyien fértek, gondolom, az est szerkesztőjének, Görömbei Andrásnak is fáj a szíve mindazokért, akiket kényszerűen ki kellett hagynia. Nekem most többek között *Tózsér Árpád* hiányzik nagyon, talán azért is, mert tele a fejem azokkal a gondolatokkal, amelyeket a *Pozsonyi Páholy* című kötetében olvastam még egy-két órával ezelőtt is, s amely gondolatok jól rímelnek az itt elhangzó versekre, de ki is egészítik ezeket.

A magyarságról, a nemzeti identitásról, a nyelvi-kulturális hovatartozásról, a szülőföld féltéséről, a meghaladott diktatúrák fojtó légköréről és napjaink nemzeti gyűlölködéseinek tragikus világáról vallanak elsősorban az összeállításban elhangzó versek, s jórészt ez a témája *Tózsér* kötetének is, ami az 1989–94 között írott publicisztikáinak, kisesszéinek gyűjteménye. Az Ünnepi Könyvhétre jelent meg a könyv, a Kalligram estjén és másnap a sátraknál is találkoztam a szerzővel, akkor mondta némi keserűséggel, hogy őt idehaza lassan már csak kritikusként, esszéistaként emlegetik. Én ugyan nem ezt tapasztalom, de az utóbbi években valóban több publicisztikát írt, mint verset, bár korábban sem tartozott a feleslegesen szöszaporító költőink közé. Ugyanakkor korábban sem volt tőle idegen az esszéisztikus prózáírás, emlékezzünk csak *Az irodalom valósága*, a *Szavak barlangjában* vagy a *Régi költők, mai tanulságok* című irodalmi tanulmányokat, esszéket tartalmazó köteteire. Vagy akár arra, hogyan erősödik fel a nyolcvanas években verseiben is az elbeszélői, prózai jelleg, az esszéisztikusság. Már egy 1981-es vallomásában is a prózához való közeledéséről beszél: „Tulajdonképpen már régen prózát vagy drámát kéne írnom... Verset az ír, akinek szüksége van valamire, s a hiányt, a szükségét verssel tölti ki, s ezt úgy folytathatnám, drámát, prózát meg az ír, aki közölni, adni akar valamit... körülbelül tíz éve azonban már közlendőim vannak, s még mindig verset írok.” Az a fajta esszéisztikus próza, publicisztika, amit az utóbbi években művelt, a közéleti, politikai véleménynyilvánításnak, a „világról, a szabadság-

ról és a jóságról" való nyilvános meditációnak és a verseknél személyesebb, mert áttételek nélküli önkifejezésnek, vallomásnak egyaránt alkalmas eszközévé vált számára.

*

A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején Közép- és Kelet-Európában általános jelenség az írók, irodalmárok megnövekedett közéleti (politikai) szerepvállalása. A rendszerváltoztató, szellemi-kulturális életet átalakító lendület sokakat magával ragadott, aktívabb cselekvésre sarkallt, ha jobban nem, legalábbis a beleszólás, a nyilvános véleményformálás erejéig. Az új helyzettel való szembesülés elkerülhetetlenné tette a múlttal való számvetést, a térség átalakulása és átrendeződése pedig a mi irodalmunkban is természetszerűleg tolta előtérbe ismét a közép-európaiság, a nemzetek közötti kapcsolatok, szembenállások témáját, a magyarság és a nemzet fogalmának, tartalmának kérdéseit, az irodalom, a kultúra szerepének, jövőjének lehetőségeit. Kielezett „határhelyzetükből” fakadóan különösen hangsúlyosan jelentkezett mindez kisebbségi magyar íróink szövegeiben, gondoljunk csak *Grendel Lajos*, *Cs. Gyimesi Éva*, *Kántor Lajos*, *Juhász Erzsébet*, *Végel László*, *Balázs Attila* publicisztikáira, esszéire. Érdemes lenne a sorra megjelenő köteteket egy összehasonlító elemzés tárgyává tenni, a hasonló tematikájú magyarországiakkal együtt, de egyelőre maradjunk Tózsér Árpád közéletet, történelmet, irodalmat glosszázó jegyzetsorozatánál.

A „Pozsonyi Páholly” cím jelentheti a szabad szolás pozsonyi pulpitusát és ugyanakkor utalás lehet a felvidéki magyar szabadgondolkodásra általában, illetve a Tózsér által évtizedek óta gyakorolt szabadgondolkodói magatartásra. Írásai gyakorta a vita, az ellentmondás igényével fogalmazódnak meg, egy autonóm szellem, egy szuverén gondolkodó száll szembe bennük közvélekedéssel, előítéletekkel, tévesnek ítélt nézetekkel. Az egyik fő vitapontja mások „kontextusellenessége”, az olyan elképzelések, melyek szerint például a magyar-szlovák nyelvi és irodalmi kontextus csupán „hivatalos-időleges” tényező. Tózsér hangsúlyozza, hogy az erdélyi, a felvidéki, a vajdasági magyarság nem Trianon után került a románok, szerbhorvátok, szlovákok szomszédságába, „a »kontextusuk« ezekkel a népekkel ezeréves, s ha ezt a »kontextust« nem látjuk, akkor magunkat sem láthatjuk teljes megvilágításban”. A Magyar Rádió Határok nélkül című műsorából is az igazi határok nélküliséget hiányolja, „azt a kontextust, amely nem áll meg a nyelv és a nemzettudat határainál sem”. Úgy véli, ha tudomást vennénk a szomszéd népek létkérdéseiről is, akkor „élesebben, kevésbé provinciálisan, egyetemesebben” rajzolódna ki az egész magyarság történései is (*A »határok nélküliség« vonzatai; Csung-ce és a pillangó – 1992. július 20.*). Nem új álláspont ez Tózsér részéről, hiszen éppen ő volt az, aki a nyolcvanas évek közepétől négy évkönyvet is szerkesztett a Madách Kiadónál *Kontextus* címmel, a szlovákiai magyar irodalom önmagába fordulásának veszélyét érzékelve, az egyetemes magyar, a szlovák, a cseh irodalommal, s tágabban a világirodalommal való összefüggés-keresés, a nagyobb nyitottság igényével.

Kontextus-konceptiója kapcsolatban áll az évtizedek óta formálódó Közép-Európa-képével is, aminek legfőbb meghatározója a térségbeli kisépek sorsközösségének, egymásraultalságának tudata. Egy 1978-as *Tóth László*nak adott interjújában ezt így fogalmazta meg: „Közép-Európa kis nemzetek mindegyike elmondhatná magáról, hogy bizonyos értelemben évszázadokig kisebbségben élt... Népeink lényegében ezer évig a nyugati és keleti hatalmak érdekeinek malmában őröltöttek, s ilyen értelemben kisebbséget képviseltek... ezt a kisebbségi sorsot azok a nemzetcskék, nemzetiségek, néptörödékek érezték át mindig a legitenzívében, akik, tulajdonképpen a kisebbségek

kisebbségei voltak." De idézhetném az 1970-es *A homokóra nyakában* című emlékezetes esszéjét, vagy a nyolcvanas évek nagy verseit (például a Mittel-verseket), amelyekben szintén hangsúlyosan és érzékletesen jelenítődik meg a kisebbségi és a közép-európai sorsközösség. Most a háromnyelvű és háromnevű város, Pressburg–Pozsony–Bratislava rekonstrukciós terve láttán, a város közép-európai tudatának éledése és múltjának rehabilitálása kapcsán fogalmazza meg azon jellegzetes „nemzetközi”, közép-európai kultúra feltámasztásának szükségességét, amely régen éppen abból a három nyelvből és tudatból táplálkozott (*Rekviem és tedeum egy fővárosért*). Egyik naplójegyzetében pedig a szellemi, irodalmi Közép-Európa-fogalmon mulatókkal szemben azt képzeletben el, hogy valaki majd egyszer megfogalmazza ennek esztétikai tartalmát is: „szóval a mi unokáink KE-t már valószínűleg komoly irodalomtörténetekből fogják tanulni, és stílusirányzatot fognak rajta érteni.” Ugyanakkor a szülőföld-haza fogalmakon meditálva, a szlovákiai magyarság keserves haza-élményeit végiggondolva maga is továbblép. „...a mi hazánk ma is a szülőföld, a talaj-haza, de jog-hazát vajon melyet húzzunk rá? Mi, magyarok Cseh-Szlovákiában, Romániában, Jugoszláviában, a Kárpátalján, sőt, ha úgy tetszik: Magyarországon? Az államnemzettel kezdődő, nemzetállammal folytatódó s nemzethazával végződő hazaformációkkal a tapasztalataink több mint rosszak. De mi van, van-e még valami ezeken a hazákon kívül?” – teszi fel a kérdéseket. A válasza pedig az: „Van: Európa. Az a Haza-Európa, amelyről Thomas Mann, Márai Sándor, Fábry Zoltán már évtizedekkel ezelőtt úgy beszélt, mint valós hazáról.” A közelgő Egyesült Európa reményében jelenti ki: „a haza ma nekünk, európaiaknak: Európa. S ha még nem az, akkor egyre inkább az kell, hogy legyen. Az önző, kirekesztő nemzeti érdekek ellenében, az évezredekkel ezelőtt, a zsidó-hellén-keresztény monoteizmussal egységesedni kezdő kultúránk, európai történelmünk jegyében” (*Mi a haza ma?*). Fábry Zoltán számára a „Hazánk, Európa” jelszó a harmincas évek második felében, amikor először megfogalmazta, az elveszett régi hazával és a fasizálódó rendszerekkel szemben a polgári demokrácia, a „vox humana” otthonát jelentette. Tózsér számára ma szintén az alapvető emberi értékek és szabadságjogok hónapát jelenti, és már régóta a bezárkózással szembeni Európa-nyitottságot, sőt világnitottságot.

1991-ben írja a fentieket, amikor már nyilvánvaló, hogy az európai integráció folyamata, az Egyesült Európa létrejötte évekig (évtizedekig?) elhúzódhat, miközben a térség egyes nemzetei egymás ellenére is nemzetállamokká igyekeznek válni, „hogy az Európa-Hazába már a nemzetállam erőtudatával, arroganciájával léphessenek majd.” Ezért figyelmeztet végül arra, hogy „a szövetség, amelybe igyekeznek, épp a toleranciát, a békés, kulturális együttélés jelszavát írta a zászlajára, s azt kíváná, hogy a népek a nemzetállamok saruját megoldva lépjenek a küszöbére”.

A térségi népek évszázados együttélésének és a kisebbségi létezésnek XX. századi tapasztalatai Tózsért igen érzékennyé tették a nacionalista, nemzetállami törekvésekkel szemben. Számos alkalmat talál arra, hogy felmutassa a népek együttélésének természetességét, a kultúrák, nyelvek egymásra hatásának törvényszerűségeit, mint ahogy a monarchiabeli elhibázott magyar nemzetiségpolitika következményeit, de a jelenkori szlovák nacionalizmus törekvéseit is. A szlovák nemzeteszme mai csinosítóinak, a felvidéki magyarság jogait korlátozni kívánóknak leleplezése során (*Pozsonyi Páholý; A politika mint gyakorlati erkölcs; Nemzeteszme csinosítása; Arthur Rimbaud; Mihail Babic és Sz. I. a sivatagban; Attila-e vagy Pista?*) alkalmanként segítségül hívja azokat a liberális szlovák demokratákat is (Milan Hamada, Miroslav Kusy, Frantisek Mikloskó), akik jól látják a nemzeti mítosz totalitásának veszélyeit, s azt is, hogy a kisebbségi kérdés elsősorban

emberjogi kérdés, bennük keresi a szövetségest „a közép-európai nacionalizmusok és saját nacionalizmusunk semlegesítéséhez”. A demokrácia, a szabadság oszthatatlanságának jegyében szót emel a magyarországi szlovákság védelmében is, a nemzetiségi törvényt sürgetve (0,0001). Gesztusértéke mellett szép példája ez a nemzeti elfogultságoktól mentes következetes kisebbségi jogvédő magatartásnak.

*

Nehéz lenne Tózsér publicisztikai írásainak pontos műfaját, műfajait meghatározni, mert a jegyzet, a glossza, a tárcza és az esszé határai összerosódnak esetükben, pontosabban egyik inkább ide, másik inkább oda húz. Ennek ellenére csaknem minden írását jellemzi a tudatos megformáltság, a feszes szerkezeti komponáltság. A kiindulás általában valamely konkrét jelenség, látvány, olvasott gondolat, feltett kérdés, amelyet a rövidebb szövegek gyors, célirányos gondolatmenettel ragadnak meg, a karikatúrákra jellemző eredeti látásmóddal és lényegre törő kifejezésmóddal. A hosszabb írások a figyelemkeltő felütés után asszociációkban, esszéisztikus fejtegetésekben látszólag szabadabban csapongva, valójában kiszámított mértékkel járják körül a témát, hogy aztán a felvetett szempontok egy-egy frappáns zárásban összegeződjenek. Nemcsak a keretesség tartja össze ezeket a szövegeket, hanem a Tózsér hosszúverseire, prózaverseire emlékeztető motivikus kapcsolatrendszer is. Bár ügyel arra a szerző, hogy írásai formailag befejezettek, lezártak legyenek, a gondolatmenetet gyakorta nyitva hagyja, a továbblátást lehetőségét önmaga és mások számára is fenntartva.

Említettem már, hogy általában Tózsér maga is párbeszédet folytat valakivel, vagy valamilyen nézetekkel. Ebből következik írásainak a kombattáns, vitázó jellege, ami olykor a szarkasztikus ironia, a gyilkos gúny formájában is tettenérhető. Különösen a nacionalista törekvések, a nemzeteszme-csinosítások feltárása, leleplezése során él a szerző a sarkítás, az abszurditásig való eltúlzás, a nevetségessé tétel eszközével. Ugyancsak ezt a célt szolgálják részben a sűrű nyelvi elemzések, fejtegetések. Például a nyelvész tudományos felkészültségével és szakszerűségével érvel a költő a szlovákiai magyar történelmi helynevek mellett (*Attila-e vagy Pista*), de nyelvi elemzésre, szófejtésre épül az a gondolatmenet is, amely a visegrádi találkozó kapcsán a közös lengyel-magyar-cseh-szlovák hagyományokra emlékeztet (*Milyen nyelven beszélt Mátyás király a lengyel követekkel*), és az a május elsejei jegyzet is, ami a munka kínjáról és az alkotás dicsőségéről szól (*Moka*). *A nyelv mint elv* című jegyzetében pedig a helyes nyelvhasználat közüggye tétele mellett érvel a „szavai” kifejezés jelentésdifferenciálódását elemezve: „De saját nyelvünket tanulni is annyi, mint a demokráciát tanulni.”

Tózsér nemcsak tudósa a magyar nyelvnek, de művésze is, ez a publicisztikai írásain is jól látszik. Nyelve és stílusa nem a hírlapi jegyzetírőé, hanem a szépírőé, aki, legyen szó bármiről, könnyed, közérthető módon, de nagy nyelvi pontossággal és árnyaltsággal, magával ragadó érzékletességgel és hangulatteremtő erővel képes kifejezni közlendőit. A leginkább fölfénylik ez abban a versproza határán járó lírai meditációban, amely a szülőföld semmihez sem hasonlíthatóságáról szól (*Mi a szülőföld?*) és abban a miniszében, ami a történelmi karácsonyok hangulatát és örökségét idézi fel (*Zöld piac közepén piros almafácska*). A líra mellett Tózsér írásaiban jelen van a filozófia is. Nemcsak a filozófusokra való hivatkozások, a filozofikus fejtegetések (*Ankétról, partokról, halakról; Heidegger mint hátsó gondolat*) révén, hanem azon filozofikus szemlélet és látásmód következtében elsősorban, amely hétköznapi cselekvések és közéleti jelenléte láttán is az *emberség* és a létezés alapvető kérdéseit kutatja.

*

Nemcsak a megformálás igényessége és a gondolatok mélysége jelzi Tózsér szövegeinél, hogy szépíróval van dolgunk, de az is, hogy az írárok témája gyakorta maga az irodalom (*Rosetta büntudatáról avagy a mankurt-létről; Hogyan tovább, irodalom?; H. B.-szindróma; Keszthelyi jegyzetek*). Az 1989-es cseh és szlovák eseményeket erkölcs- és minőségforradalomként értékeli, s az irodalom továbbfejlődése szempontjából is szükségesnek tartaná a szembesülést az elmúlt évtizedekkel, ezért is hiányolja mind a szlovák, mind a magyar irodalomból az „ön-, el- és leszámolások”-at. „A szlovákiai magyar literátoroknak vajon miért nincs kedvük elgondolkodni az elmúlt negyven év hazai irodalmán?” – teszi fel a kérdést (*Hogy mik vannak*). Ő a maga részéről megteszi az első lépéseket a még sok feszültséget tartogató számvetés és átértékelés irányába, s eközben indirekt módon válaszol a kérdésre is. Véleménye szerint a hatalom az irodalmat itt még az átlag kelet-európai totalitarizmusokhoz képest is különös módszerességgel erőszakolta meg, s leginkább az 1068-tól '89-ig tartó „normalizáció” időszakában. Az írók tükrözésre, az ún. valóság reprodukálására kényszerültek, kollaboránsok és lázadók egyaránt. A mindent elborító közepszer közepette nagyon kevesekben ébredt fel a büntudat az erőszakkal való együttélés miatt, s kevesen tudtak annak esztétikailag érvényes kifejezésformát adni (Dominik Tatarka, Grendel Lajos). Az új esztétikai értékek irányába mutató meghatározó irodalmi fejlődési vonalat Tózsér a szlovákiai magyar irodalomban Cselényi László kísérletei, az Egyszemű éjszaka avantgárd iskolája, Grendel Lajos posztmodern regényei mentén húzza meg. Ezért is okoztak szerinte nagy kárt azok a szlovákiai magyar „konszolidátorok” és „normalizátorok”, akik már a Cselényi-ék (tehát Tózsérék) nemzedékének kibontakozását is gátolták (Bábi Tibor), s az Egyszemű éjszaka elleni boszorkányüldözést levezényelték (Szaltnai Rezső, Mács József, Duba Gyula), kiszakítva ezzel azt a láncszemet, amely az idősebb és a mai fiatalabb írók természetes kapcsolatát biztosíthatta volna. Azt már én teszem hozzá, hogy a politika által befolyásolt hagyományos irodalomszemlélet képviselőinek támadása az irodásokkal szemben is beindult, de a szlovákiai magyar irodalom szerencséjére ekkor már nem volt annyi erejük, hogy szét is verjék őket. A Tózsér által húzott egyenes pillanatnyi végpontjába az ő nemzedékük legjobbjai (Farnbauer Gábor, Hizsnyai Zoltán, Talamon Alfonz) helyezhetők, akik ma a Kalligram körül tömörülnek. Tózsér értékelését, helyenként talán túlzottan általánosítónak látszó szigorú véleményét számos konkrét adalékkal erősítheti meg Tóth László 1993-ban megjelent *Elfeledett évek* című esszékötete, ami többek között az említett időszak pártállami kultúrpolitikájának tanulságos abszurdumait is föltárja. Nem véletlen, hogy a Tózsér által is hiányolt irodalmi szembenézést, múltfeltárást, átértékelést egy olyan író kezdte el a legkövetkeztetesebben, aki 1986 óta Budapesten (is) él. A szlovákiai magyar írók sokszor hangot adtak már elkeseredésüknek a helyi kritika és irodalomtörténet-írás egyre sanyarúbb állapota, illetve hiánya miatt. Pedig igen felkészült, hozzáértő kritikuskok, tudósok élnek ott (Koncsol László, Zalabai Zsigmond, Alabán Ferenc, Csanda Gábor, maga Tózsér). Elkedvetlenedésükhöz és tevékenységük korlátozásához a viszonylag kis létszámú író-társadalom tagjainak szoros egymás mellett élése, az ebből következő óhatatlan belterjesség mellett a fentebb jellemzett normalizáló politikai, szellemi közeg nagyban hozzájárulhatott.

„Mik vagyunk mint ember, s nemcsak mint nemzeti kisebbség, nemcsak mint választópolgár!” – Tózsér szerint az igazi minőség felé az irodalomban is az ilyen kérdések iránytűje mutat. Esszéisztikájában a kisebbségi magyar, a közép-európai és az általános emberi létezés körei éppúgy összefonódnak, mint a költészetében. A (cseh)-

szlovákiai magyar irodalom helyzetét és feladatait is csak ebben az összefüggésben hajlandó értelmezni. Álláspontja rokon *Grendel Lajos* nézeteivel, de helyenként mintha polemizálna is azokkal. Grendel például egyik naplójegyzetében azt írja: „Olyan, hogy szlovákiai magyar író, nincs is. Miért lennék én másképpen író, mint a budapesti vagy a pécsi?” Tózsér éppúgy elutasítja a „szlovákiai magyar regény”, netán vers fogalmát, mint Grendel, de épp a Grendel által szerkesztett Irodalmi Szemle kapcsán azt is hangsúlyozza: „a másság (Pesttel összevetve) – bizonyos egészséges idegen (nem csak cseh és szlovák) hatások alatt – nálunk mégiscsak természetesebb talán, mint mondjuk Pécsen, pedig a Jelenkor ott is felismerhetően más, mint mondjuk az Új Írás.” A térben távolabbi, de szellemiségben, esztétikai nézetekben mindkettőjükkel rokon *Juhász Erzsébet* álláspontja ez ügyben mintha Tózsért erősítené. A kisebbségi magyar irodalmakról meditatálva, Radnóti Sándor idézése („Az ötágú síp hasonlatával az a baj, hogy egy hangszer egy zengzetet ad. A regionális magyar irodalmak hangja más.”) után egyik esszéjében maga is azt írja: „A másságról van szó mindenekelőtt. Valahogy azt kellene jobban ismernünk az ötágú síp irodalmaival kapcsolatban.” A látszólagos szembenálláshoz hozzátartozik, hogy Grendel éppúgy vallja és művészetében meg is valósítja a sajátosság egyetemes szintre emelését, mint Juhász vagy Tózsér, igazából ő a szlovákiai magyar irodalmiságot mint társadalmi elvárást, a művekben keresett szlovákiai magyar kollektív ént utasítja el. Tózsér pedig, amikor a másság jogát hirdeti, akkor valójában a magyar (és a szlovákiai magyar) irodalomban érzékelt nemzeti totalitarizmus veszélyével fordul szembe. Maga is hangsúlyozza, hogy „csak egy magyar nyelv van s egy magyar irodalom”, de ebből semmiféle belső homogenitás, belső egység nem következhet. Az azonosság és az „egységünk” tudat helyett a „mátságunk” tudatot kellene ápolnunk – állítja Tózsér a Karsay Katalinnak adott interjújában –, mert ezzel akár a magyar irodalom megújítói is lehetnének, mint ahogy Danilo Kiš a maga közép-európai szellemiségével a szerb irodalom megújítója volt.

A magyar irodalom egységességét hirdető helyi és magyarországi nézetekkel szemben a *Keszthelyi jegyzetek*ben is megfogalmazza: csak az irodalmi élet lehet egységes, hiszen mind a magyarországi, mind a kisebbségi magyar irodalmakban szerencsére különböző irányzatok és iskolák léteznek egymás mellett. A Keszthelyen rendezett Magyar Írók I. Világtalálkozóján történtek (illetve a magyar írók egy részének elmaradása) arra is alkalmat ad számára, hogy visszautasítsa épp az előbbieket miatt azt a tévképzetet, mely szerint az „ún. nemzetiségi irodalmak a magyarországi népi irodalomnak valamilyen ötödik hadoszlopát képezik”. A magyarországi magyar irodalmat (szellemi életet) oly értelmetlenül megosztó ellentétéről egyébként szintén a maga szuverén módján nyilatkozik az említett interjújában: „népi és külön polgári irodalom természetesen nincs. Nem azért hagytam el egykor a népi karámot, hogy most meg az ún. polgári irányzatok Prokrasztész-ágyába feküdjem. Legyen bár ez az ágy újabban akármilyen divatos. Az írók mindenkor az intellektusa teszi íróvá, s határozza meg, nem a származása.”

*

Ülök az íróasztalomnál, és megnyugvással csukom be Tózsér Árpádnak a Kalligram Kiadónál megjelent könyvét. Örömmel és megnyugvással tölt el, hogy ebben az indulatokkal, gyűlölségekkel teli világban, illetve térségben így, ilyen szellemi igényességgel és szuverenitással, ilyen szemléleti tágassággal és nyitottsággal, a társadalmi valóságban benne élve, rajta mégis felülemelkedve, megalkuvás nélkül, mégis megértésre törekvő türelemmel lehet ma is gondolkozni, írni nemzetről, hazáról, szabadságról,

irodalomról, Közép-Európáról, a világról, az emberről. Mostanában ehhez hasonló élményben csak Esterházy Péter „kékharisnyás” publicisztikakötetének és Juhász Erzsébet „balkáni pokolból” küldött feljegyzéskötetének olvasása közben részesültem. Tózsér irodalomban, közéletben elfoglalt helyét, szándékait illetően igen jellemző az a kép, ami a kötet utolsó írásából (*Kerekasztal a pozsonyi Duna partján*) tárul elénk, amint a szlovákiai magyar író, egyetemi tanár a pozsonyi Komensky Egyetem menzájában szlovák és magyar oktatók, egyetemisták körében szellemesen és ironikusan elmélkedik, vitázik a svéd–finn békés együttélés kapcsán a szlávok, magyarok, románok abszurd eredetkutatásairól és kiegyezésük perspektíváiról.

Kötete bevezetőjének végén arról ír Tózsér, hogy cikkeinek gyűjteménye végül is „egy ház kerülgetésének a története lett. Annak a története, hogyan marad az ember véglegesen a Ház előtt, az utcán. A közéletbe, a történelembe, az irodalomba, a világba dobva”. Talán nem tévedek nagyot, ha a szerző által emlegetett szimbolikus erejű és értelmű „Páholy Házat” én most azzal a virtuális „európai ház”-zal azonosítom, amelynek ajtajai, ablakai tárva-nyitva állnak, s amelynek különböző nemzetiségű lakói között a gondolatszabadság, a békekesség, a humánus, egymás alapvető jogainak és szabadságának tiszteletben tartása biztosítja a testvériség érzését. Talán akkor sem tévedek nagyot, ha a szerzővel szemben azt állítom, hogy írásai tanúsága szerint Tózsér Árpád ezen a Házon már belül érezheti magát. (*Kalligram Kiadó, 1994.*)

Elek Tibor

Szintézis nélküli évek

Nem kétséges, hogy a JPTE Irodalomelméleti és Irodalomtörténeti Tanszékei fontos feladatot vállaltak fel azzal, hogy a harmincas évek magyar lírájában bekövetkezett paradigmaváltás vizsgálata után e korszak epikájának feltérképezésére vállalkoztak egy konferencia keretén belül. E feladat annál is sürgetőbbnek tűnik, hiszen a magyar irodalomtudományos gondolkodásnak csaknem fél évszázados hibernálás után kellene pótolnia mindazt az elmaradást, amit egy diktatorikus politikai rendszer szemellenzős kultúrpolitikája eredményezett. Ez a kultúrpolitika egyrészt elzárta annak lehetőségét, hogy a honi irodalomtudomány autonóm diszciplínaként fejlődve alakítsa ki saját mozgásterét, jelölje ki önnön játékszabályait, másrészt pedig ellentmondást nem tűrően egy céllevű mechanizmus szolgálatába állította. E szerint az irodalmi alkotások bármelyike csak egy transzcendált jelentésképző centrum függvényeként nyerhetett létjogosultságot, mégpedig annál inkább, minél erőteljesebben volt kapcsolható az adott világnézeti szubsztanciához, jelesül a marxizmushoz. Az esztétikum és a politikum így sajátságos módon szinonim fogalompárrá vált, minek következtében sajnos nemcsak az 1945 utáni évtizedek irodalmi nyilvánossága torzult el jóvátehetetlenül, de ugyanebben a torz szellemben értékelődött át visszamenőlegesen egész irodalomtörténeti tradíciónk is. Történhetett ez annál is könnyebben, hiszen a magyar irodalomtudománytól a legkevésbé sem volt idegen az a szemlélet, amely az irodalmi alkotásokat valamilyen nagy társadalmi kollektívum értékeinek és céljainak legitimálójaként, mintegy magasztos eszmék metaforákra fordításaként képzelte el. A bolsevik diskurzus tehát az irodalmi

hagyomány fő csapásaként nevezte meg a kellőképpen baloldali és forradalmivá át-hangszerelt szociális vagy nemzeti elkötelezettségű, nemzetmegváltó hajlamú alkotók kánonját, majd ennek egyenes folyományaként a legmagasabb rendű művészetként jelölhette meg a társadalmi haladás egyedül üdvözítő – marxista – perspektíváit felmutató alkotásokat.

A küldetéstudattól áthatott, egy nagy elbeszélés ígérétében létrejött konzervatív irodalomfelfogás a maga alapvetően művészetidegen értékpreferenciái által úgy rendezte át a magyar irodalmi tradíciót, hogy abban a hierarchia csúcsára kerültek azok az alkotók, akiknél némi ügyességgel kimutatható volt a célnak megfelelő irodalmon túli igazságok „leképezése”, perifériára szorultak viszont azok, akik eléggé el nem ítéhető módon nem voltak hajlandók ezen egyszerű elveket művészetükbe applikálni. Ilyen körülmények között természetesnek tekinthető, hogy mindazok az elméleti problémák, melyek Európa bolderabb évtájain alakították az irodalomról való gondolkodást, Magyarországon fel sem merülhettek, vagy ha mégis, úgy csak kellő kritikával eligazító értelmezések szorításában. Jellemző, hogy mikor a hetvenes évek elején a strukturalizmus képében maga az Ördög jelent meg egy Hankiss Elemér által szerkesztett kitűnő szöveggyűjtemény lapjain, Hankiss az előszóban kénytelen volt Lévi-Strauss vagy Barthes marxista elkötelezettségének hangsúlyozásával mentegetni e szerzők amúgy nem megfelelően elkötelezett elméleteit, vagy Chomsky legfőbb erényeként az amerikai társadalommal szembeni kritikus magatartását említeni.

Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az irodalmi folyamatok kontinuitásának erőszakos megszakítása felmérhetetlen károkat okozott az elmúlt évtizedek köztudatában, hiszen míg Magyarország kényszerű Csipkerózsika-álmát aludta, Európa nyugati felén olyan irodalmi diskurzusformák jöttek létre, amelyekkel a honi tudomány még akkor sem lett volna képes párbeszédet létesíteni, ha ez történetesen szándékában is állott volna. (Ebből a szempontból elgondolkodtatónak tűnik a kérdés, hogy mi is az tulajdonképpen, ami *után* vannak honi poszt-gondolkodóink?) Ezért volt a pécsi konferencia egyik nem titkolt célja az, hogy megszabadulva az irodalom értékeit a társadalmi fejlődés függvényeként meghatározó diskurzusforma örökségétől, egy olyan új beszédmód keretein belül fogalmazza újra a harmincas évek magyar epikájának sajátosságait, amely a korszak európai irodalmának nyelvi-poétikai komponenseit is figyelembe véve határozza meg az irodalmunkban akkoriban kibontakozó paradigmaváltás bizonyos jegeit. Ez a periódus Jauss terminológiájában mint a modernség utolsó horizontja definiálódik, melynek reprezentánsaiként ő Musil *A tulajdonságok nélküli ember* és Joyce *Finnegan's Wake* című regényeit nevezi meg.

Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya véleményem szerint a legátfogóbban ragadja meg mindazon problémákat, melyek jelentősen megkönnyítik a korszak irodalmán belüli hangsúlyeltolódások feltérképezését, s amelyet a magam részéről a kötet centrumának tekintek. A másodmodernsége jellemző alapkritériumokat – elsősorban Jauss segítségével – számba véve arra a következtetésre jut, hogy a nyelv szubjektumteremtő szerepének felismerése, az „*én vagyok*” evidenciájában való megingás az individualitás olyan leértékelődéséhez vezetett, amely lehetetlenné tette az esztétista modernség elképzeléseit az eredetiséget sugárzó alkotóról, a regényvilágon belül pedig a hősök személyiségének racionális megokolhatóságáról. Az elbeszélői kompetencia megváltozása ugyanis természetesen vonta maga után az epikai világ hagyományos megalkothatóságának kérdésessé válását, sőt az egészalkotó, transzcendens középpontok elvesztése bizonytalanlanná tette magának a történetmondásnak a lehetőségét is. Így az osztatlan narratíva

uralmát egyre inkább megtörte a diszkurzivitás, a lineáris eseménymondás helyébe a fragmentalitás lépett, az ideális közösségek nagy történelmi elbeszéléseitől való elfordulás pedig e nagy beszélek destabilizáló újraalkotásában jelentkezik.

Kulcsár Szabó azt ajánlja, hogy ezeknek a kritériumoknak alapján vizsgáljuk a korszak magyar irodalmának összetevőit, ugyanis e szempontok révén európai kontextusba helyezve figyelhető meg irodalmunk akkori helyzete, és értelmezhető pillanatnyi állása. Ennek a javaslatnak a nyomán a bolsevik diskurzus állításaihoz képest merőben új erővonalai rajzolódnak ki irodalmi tradícióknak. Egy olyan kánon képe sejlik föl előttünk, melynek gerincét az egyén világban való elsődlegesen nyelvi bennfoglaltságát megsejtő, a létmegértést és a nyelvet szoros összefüggésben elképzelő szerzők alkotják. Így válik e beszédmód kitüntetett alkotójává Kosztolányi – mindenekelőtt az Esti Kornélt író Kosztolányi –, Szentkuthy, Krúdy és Márai.

A kötet szerzőinek többsége egyetérteni látszik a Kulcsár Szabó ajánlatából következő állítások legtöbbszörével; ennél azonban jóval fontosabb és öröndetesebb az a tény, hogy a tanulmányokban megnyilvánuló konszenzuskészség arra utal, hogy az igazságfogalom mibenléte üdvözlendő változáson esett keresztül; egy olyan változáson, amelynek nyomán az egyén már nem tartja magát valamiféle metafizikus igazság birtokosának, hanem sokkal inkább egy közös jelentésképzésben érdekelt személynek, aki tudja, hogy ez csak a másik fél értelmezői horizontjával való részleges összeolvadás árán valósulhat meg. Az efféle beszédmód ontológiai sajátossága az a nyitottság, amely lehetővé teszi a diskurzusok közti szabad átjárást. Pontosan ez valósul meg a kötet tanulmányainak döntő többségében, a legegységelműbben talán Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő és Szegedy-Maszák Mihály írásaiban. Ez persze nem azt jelenti, hogy az említett szerzők nyelvhasználatának eredménye pontos egyezéseket mutatna, hiszen különböző fogalomrendszerekhez húzó ízlésbeli elkötelezettségeik ezt amúgy sem tenék lehetővé, hanem azt, hogy olyan uralmi elemektől mentes beszédmódokat tudtak kialakítani, amelyek a jóakarát hermeneutikájával fordulnak egymás felé.

A dolgozatok legfőbb erényét emellett abban látom, hogy többnyire valóban új szótárakat képesek használni, melyek lehetővé teszik, hogy olyan dolgok válhassanak a beszélgetés tárgyává, amelyek ezen új szótárak bevezetéséig nem voltak lehetségesek. Ebből a szempontból gondolom fontosnak például – a már említettek mellett – Tolcsvai Nagy Gábor vagy Bókay Antal tanulmányát, és a legkevésbé szerencsésnek Szabolcsi Miklós írását. Míg ugyanis Tolcsvay Nagy és Bókay javaslatai alapján Márai nyelvének és József Attila *Szabad ötletek...*-szövegének olyan új aspektusai merültek fel, melyek az eddigi idiómákhoz képest merőben más – nem feltétlen jobbat, vagy pláne igazabbat! – tudnak állítani, addig a Szabolcsi nyelvhasználata által implikálódó értelmezői horizont jóval szűkebb, behatároltabb területet ölel fel annál, mintsem hogy igazán párbeszédképes lehessen. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a hazai irodalomtudományos gondolkodás mérvadó képviselői az igazságot egyre inkább „metaforák mozgó seregeként” képzelik el, minek következtében a megmutatkozó problémákat nem megoldani, hanem feloldani akarják. (*JPTE, Pécs, 1994.*)

Szabó Gábor

A műértelmezés koreográfiája

THOMKA BEÁTA: ÁTTETSZŐ KÖNYVTÁR

Kitapogatva azoknak az ingereknek a gerincét, amelyek az *Áttetsző könyvtár* szövegeit létrehozták, kétirányú figyelem működése érhető tetten: a műalkotást pásztázó szeizmográf és az interpretációs eszközkészlet megütközése. E tevékenységet három előnyös vonás határozza meg:

1. széles körű tájékozottság a vizsgált korpuszt illetően;
2. nagy affinitással begyűjtött és alkalmazott operatív kategóriák eszköztára;
3. a racionális és emotív késztetések jó arányú vegyülése az interpretáció irányának, méreteinek és nyelvének kialakításában.

Thomka Beáta értekező prózája olyan mérleg és iránytű, melynek adatai a legkorszerűbb „valóságmegismerési javaslatokra” (164. o.) mutatnak rá. Vagyis olyan művekre és törekvésekre, melyek konfigurációja nem hagyja reflektálatlanul a jelenkor megannyi gnoszeológiai aspektusát.

Az *Áttetsző könyvtár* olyan olvasatok kínálata, melyeket „az intellektus érzékisége” (88. o.), az értekező nyelv „átpoetizáltsága” (39. o.) hevit. A műbíráló szituációját a szerző hatványozottan dialogizálja: aláveti magát a mű világképének, interpretációjának, miközben öninterpretációs módosulásokon esik át, viszont meglévő elváráshorizontja révén viszonyítási hálózatot alakít ki, aktivizálja gazdag elméleti apparátusát. Ennek az interakciónak a lendületét jelen esetben az aktualizált gondolatok sokasága biztosítja. Az együtt- és a továbbgondolás mozgékonyasága, az elméleti leképezés iránti érzékenység, ez a virtuóz kombinációs képesség alakítja kimerítő s mégis könnyed ismeretelméleti kalandokká a kötet írásait.

A szellemi tájékozódás mindig olyan irányba fordul, ahonnan erőt meríthet a következő lépéshez. A kritikai „gondolkodás működésformái” (91. o.) lépések térkép-rajzát követik, s a műből kibontott „olvasói koreográfia” (27. o.) bonyolult szellemi táncműfajokat kínál fel. E könyvtár olyan értelemben válik áttetszővé, hogy az elemzések révén a szemügyre vett könyvek és témák történeti-poétikai fogódzóihoz kerülünk közelebb.

A kötet lényegében három részre tagolódik; az első a jelenkori értekező próza új kiadványaival foglalkozik három tanulmányt kivéve; a második részt az újabb keletű verseskötetek világának betájolása tölti ki; végül a jelenkori próza egy-egy kötetéről kapunk képet két prózaelméleti tanulmány szintézisének fényében. A kutatási terep ilyen körülírása semmitmondó lenne, ha maguk a választások önmagukban nem jelentenének értékjelölő gesztust is. Ugyanígy félmjelzi a gondolkodói koncepciót az is, hogy a megközelített művek listája a határok nélküli magyar kultúrát reprezentálja. Az elemzés fénykörébe kerül Balassa Péter, Nadas Péter, Földényi F. László, Cs. Gyimesi Éva, Petri György, Balla Zsófia, Kukorelly Endre, Parti Nagy Lajos, Danyi Magdolna és Csorba Béla, Sziveri János, Mészöly Miklós, Krasznahorkai László, Szilágyi István, Sándor Iván, Esterházy Péter, Márton László, Pálinkás György, Ungváry Rudolf, Grendel Lajos, Egyed Péter és Ágoston Vilmos egy, ill. több műve.

A megközelítés, a ráhangolódás alapföltétele a kreativitás, amely azonban az együttrezgés állapotán felülkerekedve tárgyilagos szemlét tud tartani a vizsgált jelenség felett. A „dominánsok”, „közlési módusok”, „tengelyek”, „formaeszmék” kibontása

a műegész sokféleségéből, a vibráló szövegfelületek alól, „valóságok és nem valóságok együtteséből” minden egyes esetben sajátos kihívást jelent. A műalkotás világot interpretáló „javaslatát” a kritikáiró interpretációs küzdelme követi. A különös narratív logikák olyan fogalmak bevezetését teszik szükségessé, mint a „nyelvi puzzle”, a prózai „videoclip”, a „narratív design”, a „próza-koncept, in-time” típusú narráció, a „work in progress”-szerű elbeszélés előtti állapot, a ready-made lehetőségei stb. A kevésbé látványos kísérletek is maguk után vonják az elmélyült értelmezés szükségességét, a poétikai támpontok felkutatását, az értelmezéslehetőségek, hivatkozások lavináját. A töménység eleganciája mint magatartás és stílus egyre tisztább formákat hoz létre. Habár az írások zömét nem a tanulmányok képezik, hanem a műbírálatok, ezek kialakítása is hordozza azt a tájékozódási igényt, ösztönt, amely mozgósítja a legizgalmasabb vonatkozó szakirodalmi asszociációkat. Kár, hogy ez a könyvből kiemelhető vonulat még egy névjegyzék erejéig sem jelöltetett. Az értelmező mozgási koordinátáit maga a mű korlátozza, ám az elvárásoknak is körvonalazódnuk kell: „Az új prózaszemlélet egyfelől maguknak a műalkotásoknak az eleme, másfelől annak a fokozatosan árnyaltabbá váló szempontrendszernek, melyet az újabb prózakritika, prózaelmélet igyekszik kidolgozni.” (155. o.) Ezeket az ösztönzéseket figyelve építi be gondolatrendszerébe a szerző pl. Northrop Frye, Ortega, Gadamer, Ricoeur, Barthes, Broch, Jauss, Foucault, Lévi-Strauss, Borges, David Caroll, Derrida, Lodge, Vladimir Biti, Predrag Palavestra, Barbara Folley koncepcióit, elképzeléseit. A hivatkozási módszer könnyed, gyakran csak egy-egy fogalom erejéig terjed, hogy a továbblépést elősegítse. Következetes alkalmazása azonban az egész kritikai opuszt ebbe a modern tapasztalatvilágba ágyazza be.

Az új prózapoétikai törekvések szövevényével szembesülve a szerzőt nemigen téveszthetik meg az esetleges „olcsó” megoldások. Ilyen fenntartásait és ellenérzéseit fogalmazza meg, amikor a szöveg önreflexió eljárásainak funkciótlanságára, a modorosság tüneteire érez rá. A metanarrációs törekvések jelentőségét, természetesen, nem vitatja el: „Tapasztalataink értelmében a magyar próza a közelmúltban [...] az ismeret, a megismerés, a megismerhetőség s ennek folytán a világ, a dolgok, a történet elbeszélhetőségének problémájával foglalkozott kitartóan. Egy korábbi írásomban ennek kapcsán a gnoszeológiai vonás jelentőségéről beszéltem. Az újabb alkotásokban mintha az elbeszélhetőség helyett a megértés, az értelmezés gondolata került volna előtérbe. E *hermeneutikai kód* és magatartás egészen sajátosan nyilvánul meg. A próza értelmezési és önértelmezési javaslatok sugall, a műbe beleszövi saját poétikáját, interpretációját, mely ettől fogva műimmanens elemmé lép elő. A kiindulópontot a próza önreflexiója képezte, ez váltott át annak az olvasói-befogadói helyzetnek a reflektálásába, melynek következtében új recepciók kapcsolat bontakozott ki nem a mű s a rajta kívül álló befogadó, hanem a műbe integrált befogadó és a mű között.” (153. o.) Egy másik írásban azonban megfogalmazódnak a túlhevített tendenciák nyomán keletkezett hiányérzetek: „Szilágyi István regénye különös kihívást jelent a befogadás számára abban az időben, amikor a próza a metafikcionalitást hangsúlyozva igen gyakran reked meg annak a vitathatatlanul jelentős kérdésnek a fontolgatásánál, amit önmaga létrejötté jelent. Kérdés azonban, hogy mennyiben válhat az irodalom akár mint ismeretelméleti, akár mint ontológiai kérdés saját egyedüli problémájává, s mint ilyen, reprezentatívva teheti-e ezt mindazon megfogalmazódnak a túlhevített tendenciák nyomán keletkezett hiányérzetek: „Szilágyi István regénye különös kihívást jelent a befogadás számára abban az időben, amikor a próza a metafikcionalitást hangsúlyozva igen gyakran reked meg annak a vitathatatlanul jelentős kérdésnek a fontolgatásánál, amit önmaga létrejötté jelent. Kérdés azonban, hogy mennyiben válhat az irodalom akár mint ismeretelméleti, akár mint ontológiai kérdés saját egyedüli problémájává, s mint ilyen, reprezentatívva teheti-e ezt mindazon megfogalmazódnak a túlhevített tendenciák nyomán keletkezett hiányérzetek, hogy az Agancsbozót vállalkozásának jelentősége éppen azoknak a szféráknak az érintésében rejlik, melyeket, mint az erdőrengeteg a sziklaodút, elfed a jelenkori prózai önreflexió.” (196. o.)

Az elbeszéléslogikák módosulásával olyan alternatív műalkotásvíziók születnek meg, melyek nyelvi anyaga és működésrendszere is új fogalmak bevezetését teszi szükségessé. Ilyen pl. a szerző által javasolt „prózai szöveg” kategóriája a korábbi, immár hasznavehetetlen műfaji besorolás, a novella és elbeszélés helyett. A funkciómódosulások, eltolódások, elfordulások, sarkítások és átbillenések folyamatainak regisztrálása a hagyományos kategóriák szüntelen átminősítésére, csiszolására kényszerítik az értekezőt. Thomka Beáta éppen ebben leli meg a saját teremtő mozdulatának, szuverén világepítésének ingerét. Gondolatok és érzelmek áramkörébe kapcsolódik be, s ezt az áramkört tágítja ki új gócpontok kialakításával. Szellemiségének szenzualitása, reflektáló mechanizmusának szenvedélyessége épp ezeknek a gondolatfüzéreknek a kommunikációs viszonyaiból táplálkozik. Találó és továbbgondolásra készítő az a megfigyelés, amely a szerző egy korábbi kötete kapcsán kulturális-kommunikációs sorok összeállítását javasolta azon írók-költők-gondolkodók névsorából, akik a művészi szövegben, avagy az olvasat fénykörében felbukkantak. Ebbe az egymásba kapaszkodó dialógusba kapcsolódnak be – véleményünk szerint – az interpretáció hivatkozásanyaga révén az elméletírók, irodalomtudósok, filozófusok, antropológusok, kritikáírók is. Az ilyen építkezés valóban a vendégszövegeket elnyelő műalkotás analógiájaként fogható fel, ám dialogizáltsága két különböző minőség vonatkozásában érvényes: a mű világa és a szakirodalom, a poétika irányában. A gondolatmenet két nyelv, a gyakorlat és az elmélet artikulációs kísérletei között ingázik, s az ebből születő új szövegtér a két világ áthasonítását, kölcsönös áttetszőségét mutatja fel. *(Jelenkor Kiadó, 1993.)*

Csányi Erzsébet

A Bereményi-olvasókönyv

Törtkék árnyalatú fotó a borító elülső oldalán: valamikori macskakövek csillannak elő hol kisebb, hol nagyobb foltokban az aszfalt repedései közül. Dolgozik az Idő. Az a művi burkolat, a felejtésé, a felejthetősége – az egykor történetek lefedhető, ha nem azokra rakódott le már kezdettől fogva a felejtés pora – nem időtálló; nincs olyan anyag, amelyen *azokra* a meghatározó dolgokra irányuló emlékezés át ne hatolhatna. Így dolgozik az Idő. Törtkék szemek néznek *vissza* a borító hátsó oldaláról. (Az aszfalt ráncai alól?) Kicsit töredékesen, kicsit darabosan merülünk egyre mélyebbre, vissza. Talán, hogy az örökké megválaszolatlanul maradó kérdést újabb kérdésekkel helyettesíthessük: honnan jöttünk, honnan származunk, és hogy azon a „megkékült” képen, az alsó sorban, az az ember kicsoda, és mi közöm hozzá? Önazonosítás és azonosulás. Főszereplővé a szem a múltat teszi, az egykor történetek felidézésén keresztül látjuk a kérdőjeleket mind világosabban – és láthatunk ezáltal – *előrefelé*. Törtkék történetek töredékesen és tört mondatokban előadva.

„Ez a hely, ahol élünk, jól tudom, a nagy fordulatok színtere, de tán sehol sem ilyen erős és élő a múlt, mint itt és közvetlen környezetünkben. Az elismert vagy elhallgatott múltról beszélek... Végtelenbe nyúlnak itt a jelen okai, s meg kell tanulnunk számot vetni velük, ha a pillanatban el akarunk igazodni.” (*Levelet Zs. asszonyinak*)
Bereményi Géza ennek a múltfelfejtésnek szenteli csaknem teljes egészében prózai tevé-

kenységét: az idő, amit bejár novelláin keresztül, egyetlen alak létértelmezésének időkerete; ez az egyetlen alak megél és átél több évtizednyi történelmet, de a történelmi múlt magánmúltként keresendő, hiába a háború utáni Budapest kontúrvonala vagy az ötvenhatos események háttere. A magánmúlt az önkeresés szintjén és az emlékező gyerekszem számára tűnékeny és megszépült hangulat. „Este volt és kijárási tilalom. Édesanya és Apuka társaságában ültem a konyhában. Azért a konyhában, mert attól tartottunk, hogy a ház utcai frontján lévő szobákba belő valaki vagy valami. Az asztalon gyertya égett, félbevágott sült krumplit ettünk, vaját kentünk rá... (Hóesés a vízi városban) Bereményi novellái arról szólnak, amit a történelem nem őriz meg, az örök jelenidő hétköznapijáról, ami illuzórikus és illékony, de mégis felidézhető. Ez a negyvenes, az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes évek Bereményi-keresztmetszete. Hogy is volt az a lengyelországi kirándulás, az a presszózás, az az uszodázás és mozizás, az eltitkolt abortusz – akkoriban? Emlékszünk még Ida nénémre, Irénre, Marira, a Nagypapára és persze Pierre-re? A mai negyvenesek nosztalgiája... Valami furcsa, nekünk, fiatalabbaknak talán már érthetetlen, mégis misztikusan létező múlt dalokban, filmvásznon és novellákban előadva.

1971-ben jelent meg Bereményi első novelláskötete *A svéd király* címen, innen számítható az ő huszonöt éves írói jubileuma. 1978-ban jelentkezett családregényével, a *Legendáriummal*, aztán mintha elhanyagolta volna a prózaírást. Itt-ott megjelent még az *Eldorádó*, néhány novella, aztán megint letérők: *Drámák és Dalok* és a Cseh Tamással közösen írt színházi estek szöveganyaga. És 1994-ben a válogatott novelláskötet. A töredékesség és a sokműfajúság ellenére is kihámozható a Bereményi-táj lényege, az önkeresés szubsztanciája és a töredezett múlt hangulati egységesítésének varázsa. *A feltűrt galler* darabjainak egymásutánisága kirajzolja azt az időbeli ívet, amelyet Bereményi követett az önkeresés során. Az első írások, még időbeli distanciát nem tartva, az akkori jelenidejűség monológba, dialógba, levélbe öltöztetett életképeit tartalmazák, hogy a kötet közepén előtérbe kerüljön a család. Az időben visszafelé haladva megszólalnak a *Legendáriumból* megismert családtagok, s végezetül a családregényt szűkítve és az időben még mélyebbre hatolva a gyerekkort ábrázolja Bereményi igen finoman, s talán a növekvő időbeliségnek (megtörtént eseménysorok és az emlékezés közti távolságnak) köszönhetően az egykor még darabos, olykor nehézkesen mozgó, néhol részletekbe fulladó írásmód az *Eldorádó* és az azt kiegészítő novellák során szinte lírává válik, mert egyre összetettebben és árnyaltabban érződik a kötődés és az önkeresés írói intenciója.

Ez a recenzió minduntalan azt a kérdést feszegetné, hogy vajon a dalszövegírói pozíció (és kiváló pozíció), amely valóban a hangulatkeltés és -festés poétikailag legmegfelelőbb beállítódása, mennyire jön át a prózavilágba, illetve, hogy az a bizonyos prózai kamera, amivel a Bereményi-filmek követhetők nyomon, milyen rendszer szerint működnek a szövegvilágok eseményrendszereiben. A kérdés túlon túl tautologikus, hiszen részben ott a válasz, csak az olvasónak kell azt megválaszolnia, részben pedig a Bereményi-tevékenységi háromszög eleve erre épül. (Az utalások, a rájátszások, a mondatok helyenkénti átvétele teljes átjárást igényel és eredményez e műfaji intertextualitásban.) A novellákat nehéz is egyenjogúsítani a „rokonművek” ismerete hiányában, úgy érzem, Bereményinél ez a fajta próza nyersanyag a képi és hangulati világ teljesebb kidolgozásához; legalábbis e recenzió írója e hipotézis lassan kibomló segédletével tudott csemegéztetni a kötetben.

Bereményi tudja a maga írói mesterségét, elég csupán a novellák külső, formai megszerkesztettségéről beszélnünk. Az *Irodalom* és *A svéd király* egyaránt irodalmi játékokat használ formai keretül (Dobrovics egy novella történetét egybejuttatja a maga valóságával, Somogyi megidézi az olvasott történelmi regény főszereplőjét), e keretek között bomlik ki a lényegi tartalom, a mindenkori hétköznapi emlékező tudósítása. Az *Utolsó kör a vízen* elhagyja az irodalmi allűröket, és a lényegre összpontosít. Ha mintapéldáját keressük e szövegeknek (akár technikailag, akár hangulatilag), a *Levelet Zs. asszonynak* kiválóan elemezhető szövegvilágát volna érdemes feltérképezni. Bereményi húzza-halasztja a vitás kérdést, és ami számunkra érdekes, mit is jelenthetett az akkori huszonéveseknek Lengyelország (a *Levél nővéremnek*-lemez betétszámára, *A krakói gyorsra* rímelve), opponens helyszínekkel, azon belül is élve az időszakvenciák montírozásának lehetőségével, lírai betétekkel („Még annyit akarok írni róla, hogy barna haja volt” – énekelhetné ki a mondatok közül Cseh Tamás). A szövegek általános problémája viszont, hogy ez a külső forma nem éri össze a tartalommal. Az *Eldorádó*-történetek írásakor már oldódik ez a talán külső, formai kényszer, és arányosabbá válnak a belső elosztás művészi elemei. Az *Eldorádó* az a Bereményi-szöveg, amely a leginkább közvetíti az olvasónak a szerzői miliőt. Még a filmes technika is kiválóan érvényesül e novellában: az objektív szem, ahogy visszapillant, s gyerekként definiálja önmagát, distanciát tartva attól az idegentől, aki őt „köhögteti”, külső kamerán keresztül emlékezik vissza, önmagát is látva a halálos rohanáskor és a Nagyapa mentési akciójakor. Bereményi még finomabb és árnyaltabb eszközökre találhatott, mint a filmben! Ez a családtörténet kétpólusú – nagyapai és nagyanyai – elágazását meséli el, összekapcsolódva a gyermeki én első lépéseivel. Az önkeresés így a mindenkori jelentől a közelmúlt eseményein keresztül a mitikus gyermekkorban ér véget.

„Töredezett szavakból próbáltuk érteni egymást. Nem csoda, hiszen töredékekre emlékeztünk mind a ketten, mert az emlékezetünket nem tudtuk megszabadítani az egymásutániságtól.” (*Eldorádó*) Így lesz a novellák sorozatából olvasókönyv, amiben az emlékezet és az egymásutániság villant fel sok apró és már ismert részletet (azt a képsort, azt a dalt, azt a mondatot). Az Egész nem is fog kikerekedni a kötetből: az emlékezés így működik. Az emlékezés, amelynek tört kétsége az időben segít eligazodni. (*A feltúrt gallér*. Válogatott novellák, *Seneca Kiadó, Pécs-Budapest. 1994.*)

Bombitz Árpád